

РОЗВІДКИ

Лідія Нестеренко

●

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОСНИХ ПРАВЛІНЬ ПО СТАНОВЛЕННЮ МЕДИЦИНИ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Історія вивчає різноманітні аспекти людського буття. На окрему увагу, безумовно, заслуговує історія медицини. В Російській імперії у кінці XVIII- I пол. XIX ст. проходить заснування та початок діяльності відповідних медичних органів на загальнодержавному рівні. Діяльність місцевого самоврядування і волосних правлінь у Чернігівській губернії ще не вивчена, хоча краєзнавці і спеціалісти намагалися узагальнити цей процес, але використовували переважно факти боротьби з епізоотіями, організаторами якої були повітові та губерньські установи. Місце ж сільського самоврядування залишалось осторонь. Останнім часом у цьому напрямку з'явився ряд праць. Серед їх авторів можна назвати М.Е.Мирського, Б.В.Петроградського, О.Новомлинську, В.М.Сало, В.Ю.Кузьмін, О.О.Боряка. Історію виникнення епідемій та боротьби з ними вивчав А.Крилов, А.М.Стомік і С.Н.Затравкін. З історії медицини Чернігівщини вийшли праці А.М.Груші і М.М.Дулі, С.Безродного та ін. [1]

Завдання даного дослідження - вивчити державну політику у динаміці, становленні кваліфікованої медицини в сільській місцевості, дати аналіз бюджетних витрат у Чернігівській губернії на медичні потреби і оплату праці віспоцепіям та фельдшерам, показати діяльність сільських та волосних урядників губернії в цьому напрямку.

Основними джерелами є документи I пол. XIX ст., виявлені в Державному архіві Чернігівської області (м. Чернігів). Найінформативнішими виявилися фонди Чернігівського губерньського віспового комітету (ф. 159) та Чернігівського губерньського комітету по запобіганню захворіння на холеру (166). У процесі написання використано матеріали окремих справ фондів Шаповалівського (ф. 807) і Борзенського волосних правлінь (ф. 809).

До середини XVIII ст. на території Чернігівської губернії фахових медичних працівників фактично не було, не існувало й медичної організації. Допомогу хворим надавали лише представники народної медицини, які використовували різноманітні трави, коріння, шептання, замовляння і т. п. Питання охорони здоров'я входили до функцій загальної адміністрації і переважно здійснювались через поліцію. З 1775 р. медична справа в країні була підпорядкована Приказу громадського опікування. У Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах такі прикази виникли у 1782 р. Вони відали всією медициною, а також богадільнями і психіатричними закладами у містах. У 1797 р. створюється Чернігівська губерньська управа, до якої входила лікарська управа (інспектор, оператор, акушер і канцелярист). Вона опікувалась усіма міськими і повітовими лікарняними закладами. [2]

Спочатку лікувальні заклади виникали у містах і містечках. Лікар став першим

представником професійної медицини. Виникали нові посади медичних працівників. Зокрема з'явилися повитухи. Вони перебували не на утриманні міських магістратів, а на державному бюджеті. Лікарі організували боротьбу з хворобами, здійснювали судово-медичні експертизи, надавали лікарську допомогу населенню, заготовляли лікарські рослини.

Серед лікарень у повітових містах одна з найбільших була збудована у 1752 р., мала всього 25 ліжок. Там працював один лікар, 2 фельдшери і наглядач. У 1831 р. в Чернігівській губернії було відкрито 14 лікарень на 444 ліжка, з яких 380 загальних і 64 для хворих на сифіліс. У середині XIX ст. діяло 15 лікарень і 2 богоугодні заклади. Внаслідок цього кожен повіт мав свій лікарняний заклад. У лікарнях було 554 ліжка, а в богоугодних закладах - 80. Розміщалися ці заклади у непристосованих приміщеннях, тісних і часто сирих. Не виділялися вони і чистотою. Бракувало господарського та медичного інвентаря, не вистачало медичних працівників. Причиною було недостатнє фінансування. [3]

Отже, медичне обслуговування переважно міського населення ініціювала держава через прикази призріння.

Якщо у повітових містах була хоч якась медична допомога, то селяни у більшості випадків були позбавлені і такої. Лише незначна частина сільського населення могла користуватися нею. Приказами громадського опікування було створено у сільській місцевості всього 3 лікувальні заклади: у Чемері і Ярославці Козелецького повіту та у Батурині Конотопського повіту завдяки ініціативі окремих поміщиків-меценатів. Батуринська лікарня була збудована на кошти гетьмана К.Розумовського ще у XVIII ст. Вона була розрахована на 15 ліжок. Деякий час лікарня перебувала у віданні гетьмана, проте згодом була підпорядкована приказові. Через недостатнє фінансування з настанням фінансової кризи у країні лікарні загрозувало закриття. На прохання Чернігівської палати державних маєтностей цей лікувальний заклад вдалося зберегти. За розпорядженням міністра державних маєтностей на огляд у дану лікарню повинні були приходити не тільки жителі м. Батурина, а й всі державні селяни Конотопського та сусідніх з ним повітів. [4]

У другій чверті XIX ст., згідно з урядовим розпорядженням, лікарняні заклади відкривалися і на великих промислових підприємствах з розрахунку на 100 робітників по 5 ліжок. Але розміщувалися вони виключно у пристосованих приміщеннях. Там обслуговувалися лише робітники. Забезпечувалися лікарні спеціалістами - фельдшерами чи навіть повивальними бабками.

З формуванням органів місцевого самоврядування у державних селян волосні правління поступово брали на себе частину витрат. В умовах зародження ринкових відносин у країні волосні правління оплачували лікування державних селян. Волосні голови і сільські старшини (вони були одночасно і членами правління), піклуючись про надання державним селянам стаціонарної медичної допомоги в лікарнях приказу громадського призріння, видавали хворим спеціальні посвідчення із зазначенням відомостей про спроможність селянина оплатити лікування або джерела, з якого буде проводитися оплата. [5]

Медичне обслуговування поступово почало охоплювати і державних селян.

Через відсутність власних коштів селяни не поспішали звертатися за допомогою до спеціалістів. Лікувалися, як могли. Найчастіше у місцевих знахарів. До того ж у волостях не було спеціальних коштів для лікування селян. Виділені правліннями гроші вважалися «незаконними», вони повинні були повертатися через погашення цих своєрідних позик. Циркуляром міністерства державних маєтностей від 4 лютого 1855 р. за № 5 було дозволено оплачувати лікування за рахунок мирських капіталів. У випадку відсутності таких волосні правління могли призначити спеціальний збір з умовою повернення сільським товариствам цих витрат. [6] Згідно з циркуляром міністерства державних маєтностей держава і навіть сільські товариства не брали на себе покриття витрат на лікування селян, а лише відстрочували терміни оплати особливим кредитуванням.

Медичну допомогу простому селянству стаціонарно отримати було важко, тому воно залишалося наодинці із хворобами. За станом їх поширення, особливо під час епідемій, в усіх населених пунктах доручалося слідкувати десяцьким, які подавали сільським старшинам статистичні дані про перебіг хвороб. Старшини узагальнювали отримані матеріали по сільському товариству і передавали їх волосному голові, який звертався до повітового начальника з проханням направити у волость лікаря. Проте один лікар фізично не міг надати медичну допомогу кільком десяткам тисяч людей повіту. Через це закономірно виникла проблема організації медичного обслуговування у сільських населених пунктах. Для цього потрібні були кваліфіковані кадри. Підготовкою їх займалися повітові лікарі. Першими набували професійної майстерності сільські повитухи. За дорученням тодішнього міністра внутрішніх справ графа Перовського медичною радою ще 7 березня 1847 р. були складені і розіслані лікарським управам правила випробування жінок-селянок, які після навчання акушерської справи бажали працювати в місцевостях, де не було спеціально підготовлених повитух. Міністерство володіло даними, що майже повсюди повитухи не мали найнеобхідніших знань з акушерської практики, а методи, якими вони користувалися при неправильних пологах, супроводжувалися жорстокістю, відсутністю здорового глузду. Так, «вони із силою витягують без розбору ту частину тіла дитини, яка з'явилась першою, трясуть породіль, ставлять їх вверх ногами, садять на гарячі печі, водять по кімнатах, заставляють робити різні рухи, стрибати із столів, ослонів та інше». [7] Із вищенаведених фактів видно, що стан акушерства в Російській імперії I пол. XIX ст. був надзвичайно низький.

У лікарнях визначалися прийомні дні, коли затверджені волосним головою жінки прибували на навчання. Статистичні дані про стан проходження сільським повитухами навчання при повітових лікарнях волосний голова надсилав у повітове правління. Шаповалівський волосний голова Я.Головань повідомив Борзенське повітове правління, що у 1851 р. повитухи прийняли 542 дітей, всі породіллі одужали. 25 повитух перебували на випробуваннях у лікарів. [8] Усі сільські повитухи не були на державній службі і тому не отримували платні.

У кожному населеному пункті кількість повитух була різною. У Шаповалівській волості за 1850 р. їх значиться, за неповними даними, 144 (Шаповалівське сільське товариство даних не надало). У с. Високому таких було 53, у с. Стрільниках - 30, Новоселівці - 25, Прачах - 13, у селах Тростянці та Головоньках - по 10, Ніколаєві - 3. [9] Як бачимо, різниця в кількості повитух по населених пунктах досить значна.

Із створенням у 1829 р. Чернігівського губернського противіспового комітету було започатковано профілактичне щеплення (варіоляція) сільського населення. У повітах із цією метою були створені повітові противіспові комітети. З 1831 р. держава почала виділяти кошти на підготовку віспощепіїв. Мирською ухвалою приговором із середовища козаків і державних селян, нездатних до виконання рекрутської повинності, направлялися юнаки для навчання противіспових щеплень у повітових лікарів. Після закінчення курсу навчання вони працювали у своєму повіті, безкоштовно робили щеплення від віспи.[10] Забезпечувалися необхідними матеріалами: сироваткою та інструментами. У спеціальних зошитах (журналах) фіксувалися прізвища всіх пацієнтів, яким робили щеплення. Через низьку кваліфікацію, як засвідчували сучасники, діяльність віспощепіїв часто була незадовільною. Через ненавченість, недобросовісне ставлення до своїх обов'язків, небажання об'їжджати віддалені місцевості, низьку якість віспової сировини (детриту) епідемій віспи не зменшилось. Як і раніше, вони вражали широкі верстви населення. [11]

У 1849 р. в Чернігівській губернії нараховувалось усього 350 віспощепіїв, з яких 5 осіб були молодшими лікарськими учнями і 6 - старшими. Як видно, віспощепії становили майже 97% усіх медичних працівників. За свідченнями повітових лікарів, волосних і сільських урядників, 290 осіб працювали добре, що становить майже 82%, 34 працювали посередньо, що становить більше 10%, 5 осіб

працювали погано. Через це надійшли пропозиції про звільнення 21 працівника з роботи. Більшість віспощепіїв була козацького походження, в губернії їх нараховувалось 159 осіб, або 47%, 113 - були із державних селян, що становило близько 33%, 56 віспощепіїв були вихідцями із поміщицьких селян, або майже 17%, 21 - був із міщан і лише 1 - дворянського походження, що становило 3% від загальної кількості віспощепіїв. Як видно із поданих вище даних, віспощепії державного відомства становили 80% від їх загального числа. Кількість їх у повітах різнилася. Якщо в 1849 р. у Суразькому повіті їх було всього 12, у Стародубському і Чернігівському повітах - по 13, у Городнянському - 18, то у Новозибківському і Остерському - по 26, у Мглинському - 29, у Кролевецькому - 30, а у Козелецькому - 47. У середньому на кожен з 15 повітів Чернігівської губернії припадало по 22 медичних працівники, на кожен волость - 6-7. [12] Про кількість віспощепіїв по всіх повітах, їх походження та ставлення до роботи можна довідатись із таблиці № 1.

У волосні правління часто надходили сигнали від населення про негативну роботу віспощепіїв. Так, при перевірці їх роботи в Шаповалівській волості виявилось, що у багатьох дітей Шаповалівського товариства щеплення відсутнє взагалі з лютого по червень 1851 р., а 14-літній віспощепій Лука Панченко, лівий. [13] З січня по червень 1859 р. у с. Новоселівка Тростянського товариства, цієї волості, також не проводилося віспощеплення.[14]

Для недопущення подібних дій організовувались численні перевірки. Через волосних урядників для віспощеплень залучались спеціалісти сусідніх товариств, а то й волостей. Так, у Шаповалівське товариство у 1851 р. було відряджено віспощепія з Борзенського товариства для навчання та нагляду за роботою Л. Панченка. Він же сам і проводив щеплення.[15]

Таблиця № 1

Відношення до роботи всього медичного персоналу Чернігівської губернії у 1849 році.

Назва повіту	Медичний персонал				Працюють				За походженням			
	Віспощепії	Молоді лікарські учні	Старші лікарські учні	Всього	Добре	Посередньо	Погано	Треба звільнити	Козаки	Державні селяни	Міщани	Поміщицькі селяни і дворяни
Чернігівський	13	0	0	13	5	3	5	0	0	13	0	0
Суразький	12	1	1	14	12	2	0	0	2	9	1	2
Кролевецький	30	1	1	32	32	0	0	0	21	8	3	0
Глухівський	18	2	1	21	21	0	0	0	8	3	6	4
Новозибківський	26	0	0	26	12	14	0	0	3	8	2	13
Козелецький	47	1	0	48	29	1	0	18	28	5	0	15
Стародубський	13	1	1	15	15	0	0	0	7	5	3	0
Конопський	18	0	1	19	18	1	0	0	13	3	1	2
Ніжинський	19	0	0	19	17	2	0	0	15	2	2	0
Новгород-Сіверський	25	0	0	25	20	4	0	1	5	8	2	10
Мглинський	29	0	0	29	29	0	0	0	1	21	0	7
Борзенський	22	0	0	22	21	1	0	0	21	0	0	1
Остерський	26	0	1	27	20	6	0	1	11	15	0	1
Городнянський	18	0	0	18	17	0	0	1	7	8	1	2
Сосницький	22	0	0	22	22	0	0	0	0	17	5	0
Всього	339	5	6	350	290	34	5	21	159	113	21	57

Таблицю зроблено за: ДАЧО. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 100. - Арк. 1-24

Волосні правління тримали під контролем здоров'я селян і особливо віспощеплення. Для прикладу, відомості про народжуваність у повітові установи подавалися раз у два місяці, а з середини 50-х рр. кожного місяця. Причому довідки засвідчувались священнослужителями. Сільські старшини особисто повинні були перевіряти через декілька днів після зроблених щеплень їх наявність та позитивні наслідки. Лише після цього вони вносились у відповідні книги щеплень. Кожна з таких груп записів завірялась підписом і печаткою сільського старшини. Волосний голова направляв віспощепіть не пізніше 3 числа наступного місяця до повітового лікаря з книгою записаних новонароджених для перевірки і отримання нової вакцини. [16]

Волосний голова стежив і за тим, щоб віспощепіть в кінці року, і не пізніше як 2 січня, подавали книги щеплень в повітовий протівісповий комітет для заміни їх на нові. [17]

З середини XIX ст. для поширення набутого досвіду волосний голова особисто прикріплював учнів до досвідчених віспощепіть, про що він щоразу повідомляв повітового начальника. Архівні матеріали за 1846 р. засвідчують, що в Шаповалівській волості таких не було, [18] у 1850 р. таких було вже 2, [19] у 1851 р. учнів було 4, [20] а в 1857 р. навчалось 6 хлопчиків, в тому числі із Тростянського і Ядунинського товариств по 1, з Шаповалівського і Борзенського товариств по 2. [21] Як видно, кількість учнів даної волості протягом 50-х рр. XIX ст. зростала.

До віспощеплень залучались і місцеві церковнослужителі. Так, чернігівський цивільний губернатор спеціальним розпорядженням за № 19 від 2 липня 1858 р. пропонував повітовим протівісповим комітетам через повітових лікарів і начальників, інших посадових осіб сприяти залученню церковнослужителів до віспощеплення, забезпечуючи їх всіма необхідними матеріалами, інструментами. [22] Відповідальність за залучення священнослужителів до віспощеплень покладалася на волосних голів.

У медичній справі розпочато, як і у світі, початкове втілення тендерної політики. І це закономірно. Адже з давніх часів на Чернігівщині були бабки повитухи переважно із місцевих жінок. Через волосних голів і сільських урядників залучалися до віспощеплень і місцеві жінки. За розпорядженням Чернігівської палати державних маєностей від 5 листопада 1864 р. за № 30321 навчання цієї справи мало проводитися досвідченими віспощепіями, лікарями, фельдшерами. Їм доручалося займатися віспощепленнями в населених пунктах за місцем проживання, без відриву від господарських справ, як правило, у вихідні і святкові дні. За виконану роботу їм визначалася винагорода від 10 до 25 руб. сріблом в залежності від кількості успішних щеплень. [23] Із поданих даних видно, що в середині XIX ст. залучається до лікувальної справи все більше людей обох статей. Всього у Чернігівській губернії у 1860 р. було зроблено віспощеплення 55 638 дітям. [24]

Із числа віспощепіть відбирались найкращі для подальшого навчання на фельдшерів при повітових лікарнях. Таким чином держава була змушена організовувати елементарну медичну освіту і для селян, проте за їх рахунок.

Оплата праці віспощепіям і фельдшерам також встановлювалась за рахунок селян. Впроваджувався громадський збір із кожної ревизької душі. Окрім оплати праці, кошти витрачались на придбання сироватки для щеплень, медичних препаратів та інших матеріалів тощо.

Із 339 віспощепіть, які працювали у 1849 р. в Чернігівській губернії, 263 були віспощепіями державного відомства. Утримання кожного з них обходилося по 17 руб. 14 коп. у рік. Всім віспощепіям було виплачено у 1849 р. 4 507 руб. 82 коп. У 1852 р. їх залишилось 259, по одному у сільському товаристві. Відповідно витрати скоротились до 4 439 руб. 26 коп. в рік. У 1851 р. для зменшення бюджетних видатків на медицину була проведена реформа, згідно з якою у 52 волостях Чернігівської

губернії залишилося 26 старших фельдшерів з платнею кожному 40 руб. на рік, а всього - 1040 руб., 26 молодших фельдшерів, з платнею кожному по 30 руб. на рік, а всього - 780 руб., 52 віспощепії, з платнею по 17 руб. 50 коп. на рік, всього - 910 руб. На навчання 3 фельдшерів передбачалося виділити по 40 руб. у рік на кожного, всього - 120 руб. Загальна сума витрат у рік становила 2 850 руб. [25] Як бачимо, сума витрат після проведення реформи скоротилася майже наполовину.

У 1855 р. було проведено реорганізацію волостей. За новим законом їх залишилось 42 і 4 сільські товариства на праві волостей. Відповідно зменшувалась і кількість медичних працівників. У кожній волості залишався 1 фельдшер і 1 віспощепій. У волостях, в яких не було фельдшера, працювали 3 віспощепії. Їх кандидатури ретельно відбирались волосним урядниками. У 1856 р. в Чернігівській губернії залишилось працювати 2 фельдшери і 134 віспощепії. Таким чином, внаслідок реформ 625 тис. ревізьких душ державного відомства обслуговувались 136 медичними працівниками. На одного віспощепія в середньому припадало 4 600 душ.[26]

Акцентувалася увага на роботі з дітьми-сиротами. Добросовісних і трудолюбивих віспощепіїв сільські старшини та волосні голови відбирали для подальшого навчання у повітовій лікарні. Цим самим розширювався склад фельдшерського персоналу. [27]

За успіхи у медичному обслуговуванні населення працівники нагороджувались. Волосні голови готували і відправляли подання у повітові управління з проханням винагородити кращих віспощепіїв. У них вони вказували стаж роботи, кількість успішно зроблених щеплень, навчених ними учнів, відгук про їхню діяльність та ставлення до роботи. Так, за поданням волосного голови, у 1851 р. був нагороджений срібною медаллю на зеленій стрічці для носіння на грудях молодший лікарський учень Стародубського повіту Микита Калита. З 1 березня 1844 р. по 1 липня 1856 р. ним зроблено 8 826 дітям щеплення проти віспи. [28] У 1857 р. грамотою і срібною медаллю нагороджено віспощепія м. Сосниці козака Олександра Лапенка. [29]

Підготовка медичних кадрів для села відбувалася у повітових лікарнях. Рідко в якому селі були медики. Так, в Чернігівській губернії, за станом на 1864 р., було 45 лікарів, 71 фельдшер, 15 повивальних бабок і 64 віспощепіїв. [30] У більшості вони проживали і працювали у містах і містечках.

Після скасування кріпосного права в 1861 р. приказна медицина змінилася на земську, чим частково наблизилась до селянських мас.

2 листопада 1865 р. Чернігівська земська управа прийняла від Приказу громадського опікування усі його справи з медичними установами. [31]

Отже, з 1782 р. на Чернігівщині, як і по всій Російській імперії, організована лікарська справа лише починала народжуватись. В таких умовах започатковувалась участь волосних правлінь у її поширенні. На перших порах їх роль була незначною, що виражалось у підборі медичних працівників, переважно віспощепіїв, з місцевого населення, мобілізації необхідних капіталів для лікування державних селян у державних і приватних лікарнях. В епідемічні моменти через урядників збиралися і узагальнювалися відомості про стан і здоров'я населення. Загалом місцеві сільські органи влади лише починали включатися у цю важку повсякденну роботу.

Джерела та література:

1. Мирский М.Е. Медицинская коллегия. Из истории медицины России XVIII века. // Проблемы социальной гигиены и истории медицины. - 1985. - № 2. - С. 56-60.; Мирский М.Е. Земская медицина и современность. // Проблемы социальной гигиены и истории медицины. - 1997. - № 3. - С. 43-45.; Петроградский Б.В. Дневник министра. (История медицины) // Вестник Российской Академии Медицинских Наук. - 1993. - № 5. - С. 47-59.; Новомлинская О. Кому возродят земскую медицину? // Медицинская газета. - 1993. - 9 апреля. - С. 4.; Сало В.М. Состояние аптечной сети в России в 1 пол. XIX века. // Фармация. - 1990. - № 4. - С. 86 - 87.; Кузьмин В.Ю. К истории земской медицины в Среднем Поволжье. // Проблемы социальной гигиены и истории медицины. - 1997. - № 3. - С. 51-52.; Борjak О.О. Стан народного акушерства

в XIX ст. // Український історичний журнал. - 2001. - № 2. - С. 49-61.; Крылов А. Оспенный кавалер. // Врач. - 1990. - № 10. - С.58-61.; Стомик А.М., Затравкин С.Н. К истории изучения патогенеза и поиска средств лечения холеры (по материалах первых трёх пандемий 1817-1862 гг.) // Терапевтический архив. - 1995. - № 7. - С. 75-78.; Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини на Чернігівщині. - Чернігів, 1999. - 202 С.; Безродний Є. Гетьман Кирило Розумовський та його лікарі. // Ваше здоров'я. - 1998. - 25 лютого. - С.6.

2. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. - Чернігів, 1999. - С. 13.
3. Там само. - С. 14.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 955. - Арк. 1.
5. Там само. - Спр. 510. - Арк. 1.
6. Там само. - Спр. 854. - Арк.1.
7. Там само. - Спр. 1 571. - Арк. 1.
8. Там само. - Спр. 467. - Арк. 54.
9. Там само. - Спр. 355. - Арк. 49, 50, 53, 55, 61,
10. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М.-Л., 1946. - т. 1. - С. 64.
11. Там само. - С. 65.
12. ДАЧО. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 100. - Арк. 1-24.
13. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 1100. - Арк. 64.
14. Там само. - Спр. 1316. - Арк. 80.
15. Там само. - Спр. 1100. - Арк. 65.
16. Там само. - Спр. 1100. - Арк. 10, 65.
17. Там само. - Спр. 564. - Арк. 69.
18. Там само. - Спр. 108. - Арк. 34-35.
19. Там само. - Спр. 355. - Арк. 70.
20. Там само. - Спр. 467. - Арк. 54.
21. Там само. - Спр. 1100. - Арк. 58.
22. Там само. - Спр. 1202. - Арк. 107.
23. Там само. - Спр. 1568. - Арк. 11.
24. Домонтович М. Материалы по географии и статистике России. Черниговская губерния. - Чернигов, 1865. - С. 117.
25. Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 159. - Арк. 12.
26. Там само. - Спр. 138. - Арк. 14-17.
27. Там само. Спр. 159. - Арк. 15-18.
28. Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 139. - Арк. 1,4.
29. Там само. - Спр. 141. - Арк. 5,7.
30. Груша А.М., Дуля М.М. - Вказана праця. - С. 14.
31. Там само. - С. 15.

Олена Заєць

БАЗАРНА ТА СТАЦІОНАРНА ТОРГІВЛЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У II ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У внутрішній торгівлі країни завжди важливе значення відігравали базари. Деякі дослідники вважали, що вони в пореформений час мали важливішу роль, особливо для сільського населення, ніж ярмарки. Базари - одна із старих форм торгівлі в містах і селах.

Урядові кола бачили в міських базарах важливий засіб постачання міських жителів дешевими продуктами харчування з перших рук. Сільські ж базари були вигідні в першу чергу для селян, які мали можливість фактично на місці збути свою продукцію купцям повітових міст і тим самим отримати гроші для сплати податків. Через це торгівля в базарні дні з рухомих точок - возів, суден тощо - звільнялась від сплати мита.

За своїм призначенням більшість міських та сільських базарів були універсальними. Тут відбувалася закупівля не тільки продуктів харчування, а й сировини для промисловості, сільськогосподарських продуктів для відправки в інші губернії та повіти. На них можна було збути й купити найпростіші знаряддя

праці та предмети першої необхідності. Таку роль базари виконували до початку ХХ ст.

У 80-х роках ХVІІІ ст. на території Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв було 5305 базарів. Із них у поміщицьких містечках - 1352, а в державних - 781, у поміщицьких селах - 572, державних - 521, біля монастирів - 208. Решта 1872 базари були у містах¹.

Незважаючи на однорідні функції всіх базарів, між ними були значні відмінності. Для прикладу, на міських базарах був багатший асортимент товарів. Промислові вироби були представлені ширше. Велике значення в торгівлі відігравали купці, які не тільки скуповували продукти, але й відкривали там свої лавки. Сільські ж базари переважно мали місцевий характер. Вони обслуговували порівняно незначну округу, всього декілька найближчих сіл. А багато міських базарів були ринками для декількох повітів. На них збиралися селяни та купці з товарами на кілька тисяч карбованців. Такими були базари в Ніжині, Чернігові, Новгороді-Сіверському та ін.²

Міські базари, на відміну від сільських і містечкових, відбувалися 2-3 рази на тиждень, а деякі навіть щодня. Надалі кількість базарів на Чернігівщині неухильно зростала. Це збільшення відбувалося як за рахунок запровадження нових базарів у містах, де вони раніше не збиралися, так і шляхом збільшення базарних днів. Це відображало процес подальшого економічного розвитку та розвитку товарно-грошових відносин.

У всіх містах Чернігівської губернії, окрім Городні, у 1804 році збиралося кожного тижня по 2 базари - у понеділок і п'ятницю, а в Городні - лише в суботу³.

У 1891 році базарна торгівля проводилася у 84 містах та 4 поселеннях. Але кожного дня вони були лише в Борзні, Ічні, Івангороді; чотири дні на тиждень - у Глухові, Ніжині, Сосниці; три дні - в 11 містах; два дні - у 19 містах і один день - у 48 поселеннях і містах⁴.

У залежності від обігу, кількості учасників, тривалості та регулярності базари поділялися на декілька видів. Кожен з них мав свою назву: торжок, базар, головний базар, торг, красний торг. У деяких містах кілька разів на тиждень збиралися торги. На них обіг був значно більший, ніж на базарах, і відповідно, більша кількість торгуючих. Торги проходили в таких містах: Борзна, Ічня, Івангород, Носівка, Остер, Семиполки, Бобровиця, Кобижча, Змітнів, Понурівка, Березна⁵.

Поширеними були так звані красні торги. Вони, як правило, збиралися напередодні весняних землеробних робіт або восени, після їх закінчення. Красними торгами на початку 90-х років ХІХ ст. відзначалися Березна та Добрянка, де торгівля починалася в понеділок перед Пасхою та напередодні Різдва. У Мглині та Почепі красні торги були кожного дня під час свят (торгували красним товаром, худобою, продуктами харчування). У Ріпках красний торжок був у десяту п'ятницю після Пасхи, а в Тупичеві - на Трійцю, Святого Духа і 8 вересня⁶. Носівка відзначалася своїми красними торгами, на яких велась торгівля худобою перед весняними землеробними роботами. Частину худоби скуповували купці на залізничній станції для відправки в Калугу, Москву, Петербург. Торгували у Великий піст, починаючи з другого тижня. Приїжджали продавці худоби з навколишніх повітів.

Асортимент товарів на базарах був досить різноманітним і визначався господарською діяльністю населення округи, яку він обслуговував. Так, базари Сосниці та Ніжина спеціалізувалися на продажу тютюну. І це закономірно, адже в пореформений час Чернігівщина перетворилася в один з найбільших центрів країни по вирощуванню цієї культури. З 1862 по 1867 рр. посівні площі збільшилися з 4456 до 11622 десятин, а у 1878 році вже сягали 116176 десятин⁷.

Для задоволення щоденних потреб міщан у деяких містах і поселеннях, крім базарів, у встановлені дні тижня вранці збиралися торжки для продажу продуктів харчування. Такі торжки відомі в Острі, Конотопі, Бахмачі на залізничних станціях та в інших містах⁸.

У Російській імперії існували закони, які регламентували діяльність базарів. У грамоті містам Російської імперії від 21 квітня 1785 року були статті про міські

базари. У базарні дні, визначені магістратом чи міською управою, на торговій площі у визначені години піднімався прапор, який попереджав про припинення оптової торгівлі продуктами харчування. Коли прапор опускався, заборона знімалася⁹.

Деяке уявлення про торгівлю на базарах може дати розпорядження київського військового губернатора Б.Я.Княжича від 1831 року. У ньому говорилося, що ранком кожного дня базарний повинен піднімати прапор. У вересні, жовтні, листопаді, грудні та січні о 6 годині, в лютому, березні - о 5 годині, у квітні, травні, червні, липні, серпні - о 4 годині ранку. Це ставало сигналом про те, що привезені на базар продукти харчування мають право купувати лише жителі міста для власного споживання. Оптовим торговцям у цей час заборонялося вести торгові операції. У другій половині дня прапор опускався. Згідно з цим розпорядженням, базарний повинен був вести реєстр привезених продовольчих товарів, затримувати тих, хто порушує правила торгівлі. Свіжою рибою дозволялося торгувати лише рибалкам, а недозрілі овочі та фрукти після огляду медика конфісковувались і знищувались¹⁰.

Базарні дні в навколишніх селах одного чи декількох суміжних повітів, звичайно, припадали на різні дні тижня. Цим створювались умови для перевезення непроданих товарів з одного базару на інший, не виключаючи конкуренції між базарами. Таким чином формувалися своєрідні тижневі ланцюги. Але із зростанням кількості базарів у другій половині XIX ст. такі ланцюги розпадалися.

Міські базари були ринком збуту для великого району, який іноді охоплював декілька повітів. У Ніжин привозили не лише з Ніжинського, але й із інших навколишніх повітів хліб, усіляку домашню та дику живність, різноманітну городину, овочі та фрукти, сіно, дрова і все у великій кількості купувалося, в основному, купцями та ремісниками.

Базари Чернігова також обслуговували великий район. Сюди привозили хліб з Ніжинського, Борзенського, Прилуцького повітів. Великий район охоплювали базари Стародуба, які збиралися щотижня у понеділок та п'ятницю. Торгували дровами, хлібом, лісом, медом, воском, коноплями, дьогтем, смолою, щетиною, полотном, дерев'яним посудом¹¹.

М.Домонтович, даючи огляд міських базарів Чернігівщини періоду реформи 1861 року, відмічав, що «на них так само як і на ярмарках переважним числом продається хліб, більше в муці, сіно, овес, дрова, яйця, живність, а купують сіль, рибу, дьоготь та інше»¹².

Ранкова торгівля викликала невдоволення священнослужителів. До губернського правління неодноразово надходили скарги від архієпископа Чернігівського і Ніжинського на те, що ранкові базари в неділю розбещують моральність населення, бо люди не ходять на «утренню», тим самим зменшуючи церковні доходи.

У відповідь губернське правління повідомило преосвященного Філарета Чернігівського і Ніжинського про те, що чернігівській міській поліції видано розпорядження слідкувати за виконанням правил торгівлі, а порушників порядку притягувати до відповідальності. Але торгівля у ранкові години в неділю не була відмінена¹³.

Подібного характеру скарги були не поодинокі, але вони не мали вирішального впливу на систему торгівлі. Адже в недільні дні торгівля була чи не найжвавішою, оскільки селяни не відривалися від роботи. Як наслідок, указом Сенату в 1899 році місцевим властям заборонялося перешкоджати торгівлі в недільні дні¹⁴. Таким чином, економічні інтереси перемогли моральні.

У другій половині XIX ст. життєдіяльними були всі три форми торгівлі - ярмаркова, базарна, стаціонарна - і всі вони мали своє призначення. Якщо базарна і стаціонарна торгівля обслуговували населення міст, то ярмаркова охоплювала найширші верстви населення, в тому числі і з сільської місцевості.

Базарна торгівля була невід'ємною частиною українського внутрішнього ринку. Вона органічно доповнювала ярмаркову і стаціонарну торгівлю. Базари були одночасно початковою і кінцевою ланкою руху товарних потоків із місць виробництва в місця збуту: там скуповувалися сільськогосподарські товари, там

же закінчувалася реалізація багатьох промислових і ремісничих виробів, що циркулювали на внутрішньому ринку.

Більше того, базарна торгівля була перехідним моментом від ярмаркової торгівлі, характерної для панування натурального господарства, до стаціонарної, що є показником ринкових відносин у суспільстві.

У пореформений час у Росії неухильно зростала кількість стаціонарних торговельних закладів: з 557,7 тис. у 1885 році до 894 тис. у 1900 році¹⁵, а в Україні з 33,2 тис. у 1861 році до 87 тис. у 1900 році¹⁶. Зосереджувалися вони, в основному, в торговельних і промислових центрах: портах, містах і містечках, перехрестях залізниць, вокзалах тощо. Починаючи з 70-х років подібні заклади почали виникати і в селах, переважно на базарах і біля промислових підприємств. За підрахунками С.Г. Струмиліна, в 1860-х роках через стаціонарну торгівлю реалізувалося від 51 до 53%, а в 1894-1913 роках - 90-93% всієї товарної маси¹⁷.

Звідси за рахунок зростання стаціонарної торгівлі зменшувався товарообіг ярмарок.

Стаціонарна торгівля перебувала в руках гільдійського купецтва, яке поділялося на початку 60-х років на три гільдії. Щоб стати купцем, необхідно було купити гільдійське свідоцтво, а разом з ним і промислове свідоцтво¹⁸.

Оподаткування купецтва було прибутковою статтею державної казни. Розмір плати за свідоцтво на право торгівлі залежав від двох факторів: виду торгівлі (закордонна, оптова, роздрібна, розносна, розвізна) та коефіцієнта (міцестовості за розміром прибутковості ведення в них торгових операцій ділились на 3 класи)¹⁹.

З 1899 року було введено нові основи оподаткування торгових і промислових підприємств. За промислові свідоцтва податок залишався незмінним, тоді як купівля гільдійських свідоцтв була вже не обов'язковою. Малось на меті зрощення торгового і промислового капіталів. Ще з 1885 року введено було так званий процентний збір з акціонованих і розкладочний збір з приватних підприємств. Спочатку розмір його сягав 3% від прибутку, а з 1892 року збільшений до 5%²⁰.

Торговий стан у Чернігівській губернії розподілявся на 2 гільдії (до 1863 року - на 3 гільдії) купців і міщан. З часом кількість купців у губернії збільшувалась. Якщо в 1781 році було 838 купців²¹, то в 1811 році їх кількість зросла до 3952, а в 1845 році - до 4860 осіб²². У 1893 році відповідно до викуплених торгових документів нараховувався 20271 купець²³.

Збільшувалася кількість купців у залежності від виду занять, що видно з таблиці:

**Динаміка викупу торгових документів з казенної палати
Чернігівської губернії за 1876-1896 рр.²⁴**

	1876	1880	1885	1890	1893	1896
Гільдійські свідоцтва	1366	1623	1732	1855	1989	2074
Білет	9782	12885	7264	7277	5302	8483
Свідоцтва на дрібну торгівлю	5357	5448	5502	5501	5879	6038
Свідоцтва на розвізну, розносну торгівлю	239	209	144	120	155	174
Свідоцтва для прикажчиків	3590	4016	2828	2622	2641	2485
Свідоцтва для членів гільдійських сімей	1042	1054	1009	876	907	848
Свідоцтва на міщанські промисли	1316	1603	Відмінено			
Всіх торгових документів	22802	24898	19375	19381	20271	21010

Як видно з таблиці, зменшилася кількість торговців, які займалися розвізною і розносною торгівлею. Це можна пояснити тим, що в торгівлі губернії все більше значення починають відігравати залізниці, а торговці-рознощики залишилися потрібними лише у важкодоступних і окраїнних районах губернії. Незначне зростання кількості дрібних торговців і неухильне збільшення гільдійського купецтва показує укрупнення купецьких капіталів. Внутрішній обіг по країні тільки за 1885-1898 роки зріс майже в 2,3 рази²⁵, а по кількості викуплених свідоцтв видно, що торгових закладів і купців у Чернігівській губернії в цілому стало менше. Це свідчить про зростання концентрації торгового капіталу і торгівлі.

Стаціонарна торгівля, започаткована промисловцями із заводських складів, а купцями - з улаштування на великих ярмарках спеціалізованих крамниць. Торгівля в них особливо інтенсифікувалась у період дій ярмарок.

З 70-х років основними центрами стаціонарної торгівлі стали залізничні станції. Торгівля там проводилась безперервно зі складів. Через губернію проходило три залізниці з 26 основними станціями. На кожній з них була постійна торгівля. Найбільшими торговельними станціями стали Ніжин, Бобровиця, Конотоп, Бровари, Плиски, Бахмач, Носівка, Бобрік, Крути на Курсько-Київській, Дмитрівка, Городня, Бахмач, Снов, Григорівка, Макошине, Мена, Низківка, Доч, Хоробрічі, Бондарівка на Ліваво-Роменській, Почеп, Новозибків, Унеч, Клинци, Злинка, Жудилов на Поліській залізницях²⁶.

Стаціонарна торгівля проводилась і на пристанях. Найжвавіше вона проходила в Радулі, Літках, Острі, Чернігові, Кладьківці, Макошиному, Новгороді-Сіверському.

За національним складом торговий стан губернії був різноманітним. Найбільшу частку склали євреї. Якщо за кількістю вибраних документів євреї в купецькому стані становили 34,2%, то за вартістю вибраних документів - 50,8%²⁷. Отже, вони вибирали дорогі гільдійські свідоцтва. Найбільша частка єврейського капіталу була зареєстрована в Конотопському, Стародубському, Чернігівському повітах²⁸.

Велике значення в організації торгового стану губернії мали купецькі управи. Вони займалися ремонтом доріг, давали кошти на очищення боліт, організацію виставок тощо²⁹.

Таким чином, стаціонарна торгівля впродовж другої половини XIX ст. збільшувала свої обороти. Те, що з асортименту ярмарків майже повністю зникли мануфактурні товари (залізо, дорогий посуд, предмети розкоші), свідчить, що цими товарами, напевно, торгували саме в крамницях. Це ж стосується і хлібокондитерських виробів та м'яса³⁰.

Отже, у другій половині XIX ст. існували всі три форми торгівлі: ярмаркова, базарна, стаціонарна, взаємно доповнюючи одна одну. Якщо ярмарки і базари обслуговували населення сіл, то базари і крамниці - міських жителів. Базари стали на той час сполучною ланкою між періодичною торгівлею та стаціонарною.

Джерела та література:

1. Шульга И.С. Развитие товарного производства и торговли на Левобережной Украине во II половине XVIII в. Дис... канд. истор. наук. - К., 1954. - С.300.
2. Миронов Б.И. Внутренний рынок России во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. - Л., 1981. - С.181-182.
3. Державний архів Чернігівської області (надалі ДАЧО), Ф.127, Оп.1, Спр.373, Арк. 65-78, 93, 110, 116, 121, 169.
4. Ярмарки, торжки, базары // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. - Чернигов. - 1891. - С. 54-82.
5. Там же.
6. Там же.
7. Раковский Л.Е., Ткаченко А.Д. Тютюнничество как шлях утягування поміщицьких і селянських господарств у товарно-грошові відносини в II половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства на Чернігівщині. - Чернігів. - 1991. - С. 25.
8. ДАЧО, Ф. 127, Оп. 5, Спр. 1186. Арк. 1 - 9; Спр. 1187. Арк. 2 - 11; Спр. 1401. Арк.1 - 5.
9. Гуржий И.А. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII в. и их роль в развитии товарного хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. - М., 1961.

- С. 96-107.
10. Там же.
 11. Шафонский О.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851.
- С. 38.
12. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. - СПб., 1865. - С. 407.
 13. ДАЧО, Ф. 127, Оп. 3а, Спр. 3800, Арк. 2 - 4.
 14. Указ Сената по вопросу об открытии в селах базаров по воскресным дням // Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - № 8. - С. 3-7.
 15. Дихтяр Г.А. Внутрішня торгівля в дореволюційній Росії. - М., 1960. - С. 25-26; Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. - М., 1926. - С. 249.
 16. Кругляк Б.А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-ті роки XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - 1980. - Вип. 14. - С. 48-53.
 17. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. - М., 1970. - С. 258.
 18. Боханов К.Л. Российское купечество // История СССР. - 1985. - № 4. - С. 106-118.
 19. Хромов П.А. Экономика России периода промышленного капитализма. - М., 1963. - С. 168-256.
 20. Там же.
 21. Шафонский О.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851.
- С.135.
22. Статистический взгляд на Черниговскую губернию. Торговля // Черниговские губернские ведомости. - 1847. - № 19. - С. 5.
 23. ДАЧО, Ф.127, Оп. 55, Спр. 1351, Арк. 16.
 24. Таблица складена за: Обзор Черниговской губернии за 1876 год: приложение к всеподданнейшему отчету Черниговской губернии. Чернигов. - 1877. - С. 32-33; за 1880 год. - Чернигов. - 1891. - С. 76; за 1893 год. - Чернигов. - 1894. - С.37-38; за 1896 год. - Чернигов. - 1897. - С. 47-48.
 25. Миронов Б.И. Внутренний рынок России во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. - Л., 1981. - С. 142.
 26. Результаты исследования грузовых движений по дорогам Черниговской губернии Клауса А.А. // Земский сборник Черниговской губернии. - 1892. - № 11. - С. 273-315.
 27. Підраховано за: Обзор Черниговской губернии за 1896 год: приложение к всеподданнейшему отчету Черниговской губернии. Чернигов. - 1897. - С. 32-33; ДАЧО, Ф. 127, Оп. 5, Спр. 1525, Арк. 3-96.
 28. Там же.
 29. ДАЧО, Ф. 127, Оп. 21, Спр. 2550, Арк.3; Оп.1, Спр. 10699, Арк. 1-2.
 30. Ярмарки, торжки, базары // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. - Чернигов. - 1891. - С. 54-82.

Валентин Коновальчук

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ НОСІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ

Після відміни кріпосного права 1861 року перед Чернігівським земством постала проблема підвищення урожайності селянських наділів як головного виробника хліба. Це питання виникає відразу після заснування Чернігівського губернського земства, але практично протягом 20-х років нічого не було зроблено. Це пояснювалось тим, що основна частина землі залишалась у поміщиків, які не мали можливостей, а то й бажання щось змінити. І лише в 1896 році з ініціативи членів Ніжинського земства, а саме місцевих поміщиків Руссо де Жевона та відомого російського художника Миколи Ге, який володів у межах Ніжинського повіту хутором поблизу Івангорода, було створене місцеве сільськогосподарське товариство.

Ми повертаємося до історії цього товариства лише тому, що результати його діяльності відіграли важливу роль у заснуванні Носівської дослідної станції. Одне

слово, без першого не було б другого, а друге підтвердило необхідність Ніжинського с/г товариства і закріпило його на чітких наукових засадах.

Одним із перших заходів цього товариства було запрошення агрономів на Ніжинщину і закладання дослідних полів, на яких практично вирощувались і запроваджувались нові сільськогосподарські культури. Діяльність товариства і привела до єдино правильної думки про те, що для розвитку сільського господарства в нашому регіоні потрібен науковий підхід. Тож до 1911 року постало питання про створення великої науково-дослідницької станції, досвід якої дозволив би кардинально змінити розвиток землеробства в регіоні.

Цьому питанню було присвячено засідання губернського земства, на якому констатовалося: «... Південна лісова частина Чернігівської губернії майже винятково землеробська і являється житницею всієї губернії. Але не дивлячись на все це, техніка землеробства стоїть дуже низько, так як середній збір головного хліба - озимого жита складає в найбільш родючих повітах Козелецькому, Ніжинському, Борзнянському і Конотопському всього близько 42-45 пудів з десятини»¹. Тут же давались пояснення такій низькій урожайності: «Не дивлячись на те, що ґрунти Чернігівської губернії не бідні на корисні речовини, достатньо опадів і плюс до цього гарний клімат, але все-таки урожайність була дуже низькою»². Спочатку Ніжинське земство, аналізуючи стан справ, прийшло до висновку, і дуже правильного, що причина цього така: «...техніка землеробства дуже несучасна, дослідних полів дуже мало...»³. Далі знову ж таки на результатах наукових досліджень робився висновок, що досвід Полтавської губернії зовсім не підходить для Чернігівщини, оскільки «ґрунти перехідної полоси чорнозему відрізняються значною строкатістю і відрізняються від ґрунтів найближчих дослідних полів»⁴. Тим більше, що в Чернігівській губернії багато уваги приділялося вирощуванню спеціальних культур. У першу чергу, тютюну, конопель, квасолі та льону. При цьому треба відзначити, що наш тютюн був одним з кращих в Росії. Підсумувавши все це, Чернігівське земство приймає рішення про створення на Ніжинщині самостійної сільськогосподарської організації. При цьому враховувались важливі фактори, зокрема: «...населення півдня Чернігівської губернії тримається за землю та землеробство, і саме прагне покращити с/г»⁵. У 1910 році Чернігівські земські збори ухвалили через рік розпочати організацію мережі дослідних полів з наступним виходом на великі господарства, які повинні були обслуговувати 1300000 десятин ґрунтів Чернігівської губернії. Але де заснувати цю станцію? Якщо спочатку говорилось про південь губернії, то при вивченні питання з'ясувалося, що на півдні можуть виникнути значні труднощі, адже: «... лісові ґрунти губернії бувають м'якими блюдцями, а відрізнi володіння удобрені порівняно мало»⁶.

Як не парадоксально, але все це вирішило питання на користь Ніжинської та Козелецької управи, до складу якої входила і Носівщина. Тому рішення Чернігівської земської управи було одноголосним: «...найкращою за технічними умовами дослідного поля є земська ділянка 28 десятин, яка знаходиться на кордоні Носівських дач та прилягаюча до земства ділянка 48 десятин, які належать Носівському поміщику Шаулі».

Вибір на цю ділянку випав не випадково.

По-перше, вона підходила за видом ґрунтів, які на всій ділянці були дуже однорідними і ніколи не удобрювалися. До того ж рельєф, як було вказано в акті обстеження, «дуже спокійний».

По-друге, ця ділянка розміщена майже в центрі південних лісових фунтів, біля залізничного полотна за 8 верств від найбільшого спеціального містечка Носівка. Одне слово, в 1912 році практично було вирішено, а 31 грудня 1912 року Височайшим наказом на відчуження із суспільного володіння землі губернського земства були передані для будівництва Носівської дослідної станції. З початку 1913 року будівництво розпочалося.

Перш за все, ще взимку губернська управа приступила до вирубування казенного лісу поблизу Нікольського лісництва, в районі станції Дарниця,

який перевозили до місця призначення. Розпочалося будівництво основних споруд станції, а саме дерев'яних приміщень, де зберігався урожай 1913 року, будинків для керівників, казарм для робітників. До 1914 року залишилося звести ряд приміщень для робітників станції. Крім того, були побудовані трубчастий колодязь на 300 відер води, залізнична платформа для зупинки пасажирських поїздів. На все виділили 2370 рублів. Наступним кроком до створення дослідної станції було заснування хімічної лабораторії, яка коштувала земству 3200 рублів: щорічне утримання - 19 тис. 500 руб., хіміку - 2000 руб., працівникам лабораторії - 300 руб., на матеріали для хімічної лабораторії - 200 руб.

У 1913 році було проведено додатковий аналіз урожайності, і одночасно більша частина поля відведення під випробовування мінеральних добрив. Згідно з постановою 1913 року, було побудовано хімічну лабораторію, котра почала роботу в 1914 році. Важливою справою, якою починає займатися Носівська станція, було запровадження тютюнових плантацій. Для цього запросили спеціаліста Ренського. Він провів спеціальні випробовування, які з'ясували, що цей район дуже сприятливий для вирощування тютюну. На це в 1913 році було виділено 6700 рублів. А взагалі в 1914 році на утримання станції виділялось 11600 рублів.

Це один бік діяльності станції.

З 1914 року постало питання про забезпечення дослідної станції гноєм, адже головне завдання дослідного поля - перевірка дії органічних добрив. Потрібно було привезти 7 тис. пудів гною. З цією метою було вирішено тримати 10 корів з молодняком і закладати корівники. Для цього необхідні були кошти: на утримання однієї корови - 100 руб., на догляд - 35 руб., амортизація - 10 руб. Разом 145 рублів. При цьому підраховувались прибутки, (від однієї корови в рік - по 1500 літрів молока, по 75 коп. за літр), які повністю покривали витрати.

На чолі станції стояв С.П.Кульжинський, майбутній видатний російський агроном, який багато уваги приділяв розподілу насіння по всій губернії і Україні. Зокрема, озимого жита «Полтавка» було продано 274 пуди, шведського селекційного вівса «Лігово-2» - 1040 пудів. Хімлабораторія провела дослідження ґрунтів Макиївського та Носівського дослідних полів для з'ясування балансу азоту і фосфору та закладання нових тютюнових плантацій.

Проводились дослідження з городництва та продажу насіння населенню, випробування нових сільськогосподарських машин.

І зовсім нове в 1916 році при Носівській станції була організована ферма великих білих свиней. Це стало поштовхом до розвитку свинарства в Чернігівській губернії.

До 1917 року дослідна станція досягла таких значних результатів, що навіть пережила період громадянської війни. Діяльність Носівської сільськогосподарської дослідної станції збагатила аграрну науку важливими дослідженнями. Вона функціонує і в наш час.

Джерела та література:

1. Філія ДАЧО у м. Ніжині. Ф. 1343. - оп. 1. Справа 3. Арк. 2.
2. Там же. Справа 4. - Арк. 4.
3. Там же. Справа 5. - Арк. 1.
4. Там же. Справа 5. - Арк. 5.
5. Там же. Справа 6. - Арк. 4.
6. Там же. Справа 7. - Арк. 2.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОГІРКОВОГО ПРОМИСЛУ НІЖИНЩИНИ У 20-і РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Ніжинський огірок - один з символів Ніжина. Історія виникнення, формування та розвитку ніжинського огіркового промислу є частиною культурного надбання Ніжинщини.

Інтерес до історії цього питання започаткувався у 20-х роках ХХ ст. Саме в цей час з'являється чимало матеріалів, які певною мірою проливають світло на дане питання.

Головною причиною такого зацікавлення було бажання відродити масове виробництво огірків у нових умовах після тривалого занепаду: Перша світова війна, революційні події, громадянська війна. Другою причиною виникнення інтересу до історії огіркового промислу було бажання відродити якісні показники огірка, які різко погіршилися в складних соціально-економічних умовах. Тому дослідженнями займалися в першу чергу представники радянської сільськогосподарської кооперації, які намагалися вирішити економічну сторону питання. Вони намагалися відродити культуру ніжинського огірка, в тому числі й через популяризацію колишніх досягнень.

Взагалі, історичний аспект цього питання до 20-х рр. практично не піднімався, і тому саме в цей період починають формуватися певні історичні погляди, зокрема через місцеві публікації.

Найперше, що цікавило дослідників, це початок вирощування огірків на Ніжинщині.

У 1923 році агроном Ніжинської господарської спілки Фришев зазначав: «Консервування огірків шляхом соління в місті Ніжині зародилося з давніх часів. Першими піонерами в цій справі були греки...»[1, с. 352] У матеріалах спілки за 1927 рік дане питання розглядається детальніше: «Культура Ніжинських огірків занесена на Ніжинщину в другій половині XVIII століття. Прибувши на територію Ніжинщини греки, зайнявши місця переселених на Кубань козаків, будучи добрими городниками, швидко помітили особливості місцевого ґрунту, благодатного для вирощування особливого сорту огірків, споріднених сорту Кримських огірків, і приступили до культивування цих огірків у широких розмірах».[2, с. 401] У 1929 році свою версію пропонує П.Хоменко - агроном Ніжинської плідспілки: «Ще за часів цариці Катерини, коли вигнали запорожців з Ніжинщини, переселені на їхнє місце греки занесли з собою насіння кримського огірка. Він пристосувався до природніх умов Ніжинщини, дав нову форму й значно поліпшився на якість».[3]

Цікавився цим питанням і академік УАН, член-кореспондент Всеросійської АН Костянтин Харлампович. Досліджуючи в 1929 році в Ніжинському архіві діяльність грецької колонії, він зазначає: «Отже, звістки документів про грецьке землеволодіння не численні й уривкові. Тому не можна зробити ніяких висновків щодо характеру господарювання греків на землі, чи вносили вони в господарство які-небудь нові прийоми, чи вводили нові культури. Невідомо навіть які капітали вносили в цю царину промисловості».[4, с. 35] В той же час, можна достовірно сказати, що греки займалися сільським господарством: «...Ніжинські греки на початку XVIII ст. почали набувати окремі двори й цілі хутори... На хуторах греки сіяли зерно і технічні культури (тютюн), будували млини, розводили худобу - для власного вжитку, як транспортний засіб і для продажу...»[5, с. 36]

Таким чином, питання появи огіркового промислу в той час розглядалося

ніжинськими агрономами однозначно: вони виводили його від греків-переселенців, котрі започаткували вирощування цієї культури в другій половині XVIII століття. Разом з цим документальних підтверджень даної версії не було.

Наступне важливе питання, якому приділяється увага, - це формування огіркового промислу як економічного явища.

«Соління спершу носило домашній характер, огірки заготовляли для домашнього використання».[6, с. 352] Тривалий час соління огірків не мало комерційного характеру. «Початок промисловому городництву та соління огірків покладено було приблизно 135 років тому назад місцевою фірмою «Дмитренко-Коломан», яка мала великі зв'язки по торгівлі колоніальними товарами з обома столицями».[7, с. 410] Враховуючи, що це було записано 1927 року, маємо приблизну дату 1792 рік. «І ось Ніжинський огірок з'являється вперше в цих столицях у формі подарунка фірми Дмитренко своїм контрагентам.

Невдовзі після цього ніжинські огірки отримують широку популярність на ринках столиці, але про значний розвиток промислу на тоді говорити ще зарано».[8, с. 410]

«Попит на соління зростає повільно, доки широке коло населення великих міст гарно не ознайомилось з високою якістю Ніжинських огірків. Справжня репутація за ніжинським солінням закріпилась всього 20-30 років тому. З цього часу соління зразу набуло інших розмірів; із кустарної справи перетворилось у заводську; з'явилися великі підприємства».[9, с. 352] Тобто маємо 1890-і роки. Професор Ніжинської агрошколи О.Каменев вважає, «...що, поставивши як промисел місцевого значення, він почав швидко поширюватися з того часу, коли з продукцією познайомилася Москва, себто кваліфікований споживач. За даними Ніжинських огірково-консервних фірм, це сталося вперше 1879 року. Року 1897 продукція промислу досягла вже ста вагонів, на кінець же дореволюційного періоду зросла до 500 вагонів, а площа суто товарних огіркових плантацій до 500 гектарів».[10, с. 235]

Звичайно, важливою подією було відкриття у 1868 році руху поїздів на Курсько-Київській залізниці, на якій за 5 км від м. Ніжин споруджено вокзал, котрий перетворився на важливий пункт вивезення сільськогосподарської продукції.

«Через деякий час Ніжинські огірки отримують широку відомість на ринках столиці, але про значний розвиток їх в той час говорити ще не доводилось. Початком дійсного росту соління Ніжинських огірків можна вважати 1892 рік, коли, в зв'язку з розвитком залізничних шляхів, з'явилась для Ніжинського огірка можливість витримувати великі відстані при транспортуванні, так як до цих пір транспортування на великі відстані вимагало великих затрат. Розпочавшись з десяти вагонів 1892 року, вивіз огірків із Ніжина швидко зростає і вже в передвоєнний час досягає 500 вагонів на рік».[11, с. 410]

Отже, однозначної відповіді на друге питання у дослідників не було. Їх висновки розходяться в часі на ціле століття, починаючи від 1790-х і завершуючи 1890-ими роками. Вагоміші факти стосуються періоду 70-х - 90-х років XIX століття: поява залізничного сполучення з великими містами, регулярний вивіз ніжинських огірків залізничними вагонами зростаючими темпами.

Наступне питання, яке розглядається дослідниками,- це стан огіркового виробництва на початку XX ст., до 1914 року.

У цей період з'являються великі виробники огіркової продукції, які співпрацюють із московськими та петербурзькими компаніями, отримуючи замовлення та аванси ще взимку. «Разом з тим рентабельність виробництва, швидко зростаючий попит, створення навколо цієї справи групи енергійних підприємців, добре знайомих з ринком збуту та технічною стороною, Ніжинське соління огірків починає з'являтися на віддалених ринках всієї Росії (Ленінград, Крим, Владивосток, Кавказ, Туркестан). Разом з тим він стає предметом вивозу за кордон.

На всесвітній виставці в Парижі одна з Ніжинських фірм отримала нагороду».[12, с. 410]

Зростання виробництва огірків можна прослідкувати за роками:

- * 1892 рік - 10 вагонів
- * 1897 рік - 100 вагонів
- * 1909 рік - 250 вагонів*
- * 1910 рік - 330 вагонів*
- * 1912 рік - 500 вагонів*[13, с. 353]

В огірковому промислі можна виділити три категорії виробників: засольники, городники (левадники, плантатори) та бондарі. «Всіх засольників, що займаються з комерційною ціллю в довоєнний час, нараховувалось в місті Ніжин до 50 чоловік».[14, с. 352] До початку воєнного періоду ми вже застасмо в Ніжині близько 22-х фірм, які займалися солінням огірків. Найбільш солідні з них були: Гольдін, Москаленко, Дмитренко-Коломан»[15, с. 410]

Економічне становище було найкращим у засольників, тому що великі підприємства увійшли в тісний контакт із столичними торговими фірмами ще з середини зими, отримуючи безпосередньо від них замовлення на соління, і, що найважливіше, великі завдатки.[16, с. 410] Городники були в залежному становищі від засольників, тому «завжди мали велику потребу в коштах».[17, с. 410]

Агроном Фришев у 1909 році оглянув найбільші господарства засольників та навів їх перелік у своїй праці.

	Прізвище та ім'я	Кількість засолених огірків у пудах
1.	Абрам Гольдін	41,500
2.	М.М.Москаленко	21,124
3.	В.Шикера	19,538
4.	Д'яченко	11,232
5.	-	10,485
6.	-	7,249
7.	Крупенко	6,875
8.	Копов	6,074
9.	Гельфгат	4,471
10.	Дейч	3,876
	Всього	134,619

«Взагалі в 1909 році з Ніжина було вивезено близько 150,000 пудів солоних огірків за даними Фришева. Якщо рахувати в середньому 1 пуд засолених огірків по 2 руб., то загальна виручка становить 300 тис. руб.»[18, с. 352]

«Огірковий промисел сприяв розвитку бондарства. В довоєнний час кількість бондарів досягла 270 чоловік».[19, с. 352]

«...Ніжинські засолені огірки починають з'являтися на віддалених ринках всієї Росії (... , Крим, Владивосток, Кавказ, Туркестан). Разом з тим вони стають предметом вивозу за кордон. На всесвітній виставці в Парижі одна з Ніжинських фірм отримала нагороду».[20, с. 410]

«Крім солоних огірків, на столичні ринки відправляли також перші свіжі огірки. Відправка свіжих огірків продовжувалась до перших чисел липня (приблизно два тижні), доки не з'являлися огірки у великій кількості і ціна на них падала».[21, с. 352]

Таким чином, огіркове виробництво посідало значне місце в економіці Ніжина. Крім приміського сільського господарства, розвивалися кустарні промисли, зокрема бондарство, транспорт, особливо залізничний. У системі огіркового

промислу була зайнята значна частина населення, особливо в період збору та переробки овочів. Постійно розширювалася географія збуту продукції, включаючи, можливо, закордонні ринки.

Підсумовуючи діяльність дослідників 20-х років ХХ століття, можна зробити висновок, що зацікавленість у розробці історичної тематики ніжинського огіркового промислу мали винятково представники аграрної сфери, в першу чергу, економічного напрямку, - Господарська спілка (агроном Фришев), Плодоспілка (агроном П.Хоменко). У другу чергу, - наукового напрямку - Агрошкола (директор, професор О.Каменів).

Джерела та література:

1. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р. - Ніжинський філіал державного обласного архіву. - ФР 6297. - Справа 516.
2. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р. - Ніжинський філіал державного обласного архіву. - ФР 6297. - Справа 516.
3. Нове село. - 1929. - 14 жовтня.
4. Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII -XVIII ст.) // Греки в Ніжині. Випуск II. - К., 2001.
5. Там же.
6. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.
7. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р.
8. Там же.
9. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.
10. Каменів О. та Клименко К. Матеріали до вивчення ніженського огірка та засобів його соління // Записки Ніжинського інституту народної освіти. За головним редагуванням Миколи Петровського. Кн. X (1930 р.).
11. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р.
12. Там же.
13. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.
14. Там же.
15. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р.
16. Там же.
17. Там же.
18. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.
19. Там же.
20. «Культура Ніжинських огірків та чергові завдання с.г. кооперації в справі її розвитку», 1927 р.
21. «Ніжинський огірковий промисел», 1923 р.

Анатолій Тимошенко

●

СТАН ПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У МАЄТКАХ Г.П.ГАЛАГАНА (40-60 рр. ХІХ ст.)

Без глибокого і детального вивчення аграрної історії неможливо зрозуміти динаміку розвитку людської цивілізації і простежити взаємозв'язок економічного та соціального прогресу.

В українській історіографії відсутні роботи, де на прикладі окремого поміщицького маєтку комплексно аналізувався б увесь спектр його економічного розвитку з подальшою еволюцією господарства, зумовленою суттєвими змінами у соціально-політичному житті країни. Означена проблема у загальних рисах розкривається у працях І. Гуржія, Т. Дерев'янкіна, Л. Мельника, Л. Раковського, В. Теплицького.

У пропонованому дослідженні висвітлюються окремі напрямки діяльності промислових закладів, що перебували у володінні відомого державного, громадського і водночас не менш знаного та заповзятливого поміщика Лівобережної України другої половини XIX ст. Григорія Павловича Галагана. Дана наукова розвідка є логічним продовженням попередньої публікації автора, де проаналізовано стан землеробської і тваринницької галузей, а також у загальному вигляді охарактеризовано деякі тенденції у переробній промисловості, яка з більшим чи меншим успіхом функціонувала у маєтках Г. Галагана.

Досить прибутковою статтею для поміщицького господарства періоду першої половини XIX ст. була наявність цукрового виробництва. Перші цукроварні виникли в Україні у 20-х рр. XIX ст. Заснували їх у власних маєтках поміщики Лівобережної та Правобережної України. Це були невеликі за розмірами підприємства з примітивною технікою виробництва. Цукровий сік випарювався у відкритих казанах з топкою безпосередньо під ним за допомогою так званого «голого вогню». Через це такі примітивні заводи одержали назву «вогневих». Буряковий сік добувався ручними пресами, з гарячою чи холодною вимочкою буряків, що попередньо нарізувалися на терках - вручну або кінним приводом [1, 101].

Як свідчать матеріали, у 20-30-х рр. більшість цукроварень зосереджувалась у центральних губерніях Росії. Протягом 40-х рр. XIX ст. центр цукрової промисловості з російських губерній перемістився в Україну. У 1841 р. у Харківській, Чернігівській і Подільській губерніях функціонувало 36 цукроварень, що становило 22 % загальної кількості цукрових заводів у державі. Надзвичайно інтенсивний розвиток поміщицької промисловості в Україні у ці роки привів до того, що з 1844 р. вона вийшла на перше місце за кількістю цукроварень: тут зосереджується 57 % із загальної кількості цукрових заводів у країні і далі цей відсоток непинно зростав [2, 32].

Досліджуючи розвиток цукрової промисловості в Україні, Л. Мельник вказував на існування двох типів цукроварень у дореформений період. Одні з них дістали назву «сільськогосподарських», інші - «комерційних». Коротко охарактеризуємо їх з тим, щоб визначити належність галаганівських підприємств до одного з названих типів промислових закладів. Розпочнемо з «сільськогосподарських», які були невіддільною частиною поміщицького маєтку. Виробництво там було незначним і базувалося виключно на кріпосній праці. Метою такої цукроварні було «перетворення матеріалів малоцінних або таких, що не мали збуту, в іншу форму, що надавала їм більшої ціни» [1, 165]. При цьому поміщик-заводчик прагнув так вести господарство, щоб воно не виходило за межі можливостей маєтку, щоб матеріали - буряк і ліс, робітники і майстри постачалися самим маєтком, а ремонт заводу й устаткування «робилися на місці своїми людьми» [3, 241]. Такі заводи в основному будували поміщики, які володіли середніми за розмірами маєтками і не мали достатніх вільних капіталів.

Підприємства іншого типу дістали назву «комерційних». На відміну від «сільськогосподарських», виробництво на них було великим, розрахованим на широкий ринок. Як правило, такі заводи становили при маєтку окремі і часто головний заклад, основною причиною заснування такого підприємства було бажання поміщика використати з користю вільний капітал. Заклад такого типу міг розвиватися в міру збільшення оборотного капіталу [3, 243]. «Комерційна» цукроварня змінювала всю структуру маєтку, їй часто підпорядковувалися всі інші галузі економії. На першому плані там було не сільське господарство та його поліпшення, а промисловість, тому часто обороти і прибуток від заводів були значно більшими, ніж прибуток цілого маєтку. На думку дослідників, саме на таких підприємствах їх власник-поміщик поєднував експлуатацію дарової кріпосної праці з використанням найманої праці, підтримуючи з ринком постійні комерційні зв'язки [2, 34].

В економіях Г.Галагана було 6 цукроварень, що становило 5 % загальної

кількості цукрових заводів Лівобережної України у другій половині 40-х рр. XIX ст. На прикладі роботи заводу в селі Мостище чітко простежується поступальний розвиток цукроваріння у господарстві. Так, у 1848/49 рр. на цьому підприємстві було вироблено 1013 пудів цукру на суму 6797 крб., а вже через два роки - 2961 крб. ціною 16248 крб. [4, 28]. За вказаний період зросла з 7 до 8 % частка цукру, що вироблялася у галаганівських маєтках у порівнянні із загальною кількістю продукції усіх цукроварень Полтавської губернії [5, 74].

З огляду на те, що ефективність будь-якої галузі господарства оцінюється її прибутковістю, перенесемо акцент на торгівлю. Повідомлення управителів свідчать, що основну масу продукції намагалися збути купцям з Москви та сусідніх губерній. Наприклад, у червні 1859 р. між управителем Будківської економії і московським купцем М.Олександровим було укладено договір про поставку цукру для продажу в Москві. Згідно з договором економія зобов'язувалася продати 1500 пудів цукру на суму 5500 крб., а також 1632 пуди ціною 8162 крб. сумському купцю Харитоненку й 1271 пуд. на суму 5784 крб. глухівському купцю Терещенку [6, 14]. Таким чином, усього було продано з місцевої цукроварні 4403 пуди продукції на загальну суму 19446 крб. Вивчаючи повідомлення управителів інших маєтків, на землях яких діяли цукроварні, приходимо до висновку, що й там наприкінці 50-х рр. виробництво зросло, свідченням чого стало збільшення кількості реалізованої продукції. Серед інших виділимо Ічнянський завод, де у 1858 році було продано 3000 пудів цукру на суму 16710 крб. [7, 33]. Принагідно зазначимо, що загальний прибуток усіх економій, одержаний в інших галузях господарства, не перевищував у другій половині 50-х рр. 40000 крб. [8, 31].

З метою виявлення особливостей розвитку галаганівських цукрових підприємств буде доречно проаналізувати організацію виробництва детальніше. Спочатку зупинимося на проблемах кадрового забезпечення цукрових заводів. Звіти управителів маєтків свідчать про наявність на цукроварнях найманих майстрів, серед яких були й іноземці. Пояснюється це «... відсутністю вітчизняних технічних кадрів, що примушувало власників заводів наймати іноземців-майстрів, які не завжди знали справу» [2, 46]. Саме таку негативну оцінку своєї діяльності дістав іноземець Бернат, який у 1857 р. був найнятий на роботу у Жадківський цукровий завод. Підсумовуючи результати цукроваріння в економії, управитель скаржився власнику маєтку: «На нашу долю випав тяжкий результат нинішнього цукроваріння. Економія виконала всі вимоги Берната, а якщо чого не вистачало, то хіба що совісті й сумління у нього самого» [9, 227]. Зауважимо, що цей приклад не був типовим явищем, хоча випадки непрофесійного ставлення майстрів до роботи траплялися й на інших заводах. Документи вказують на ще одну особливість виробництва на цукрових підприємствах Г.Галагана - поєднання дармової праці кріпосних із залученням до роботи найманих робітників. Останніх у середині 50-х рр. на цукроварнях працювало близько 42% від загальної кількості робітників, задіяних у цукровиробництві [10, 6]. В Україні аналогічний показник, за різними оцінками, становив 30-50%. Для цієї категорії робітників було встановлено розміри оплати. Так, за день роботи на одному з галаганівських заводів чоловіки отримували по 12 коп., а жінки - по 2 коп. [11, 249]. У порівнянні з косарями, яким за день роботи платили по 45-50 коп., зарплата працівників цукроварні була досить низькою, але не меншою за платню, яку одержували селяни, працюючи на упорядкуванні доріг, у саду тощо. Зауважимо, що, окрім робітників, які працювали на заводах тимчасово, там були й робітники, для яких робота на цукровому підприємстві була постійною. Вони становили 23% від загальної кількості працюючих.

Слід підкреслити, що наявність і використання праці найманих робітників по-різному трактується істориками. Скажімо, дослідники К. Пажитнов і К. Воблій без усіляких застережень вказували на залучення такої категорії працівників для роботи у поміщицьких цукроварнях. Дещо іншою була позиція І. Гуржія, який стверджував, що лише найм державних селян мав риси капіталістичного найму,

інші ж - були кріпаками поміщика-заводчика, які, за інвентарними правилами, частину тижня працювали за наймом. Поділяючи цю думку, Л. Мельник наводить слова В. Леніна про існування «оригінального ладу промисловості» або спробу організації так званого «феодално-капіталістичного господарства». Керуючись такими міркуваннями, обидва історики дійшли висновку про відсутність класичного капіталістичного найму у більшості цукрових заводів. На нашу думку, така оцінка є правомірною, але щодо галаганівських заводів - не однозначною, оскільки постає питання: до якої категорії працівників належали робітники (а це четверта частина загальної кількості), котрі працювали на цукроварнях постійно? Звичайно ж, то були не селяни-недоїмники і не кріпаки з власних економій, а в переважній більшості люди із сусідніх маєтків, які, не маючи ніяких прибутків, вирішили піти на завод навіть за незначну платню. За таких обставин можемо зробити висновок про те, що у галаганівських цукрових підприємствах, окрім інших форм залучення робочої сили, все ж існував і капіталістичний найм.

Наступна особливість функціонування цукрових заводів пов'язана із закупівлею сировини. Особливо це стосується діяльності заводів наприкінці 40-х - першої половини 50-х рр., коли для нормального функціонування заводів куплялось 70 % буряків, що перероблялися на цукор [12, 33]. Придбання сировини свідчило про постійні зв'язки власника з ринком, що є підставою вважати його цукроварні підприємствами «комерційного» типу. До того ж виручка від реалізації цукру значно перевищувала загальний прибуток економій, на землях яких діяли цукроварні, що теж було ознакою комерційності.

Викладені вище факти дають підстави стверджувати, що цукрові заводи у галаганівських маєтках у середині 50-х рр. набули рис, характерних і властивих цукроварням «комерційного» типу. Взявши до уваги думку Л. Мельника, який вказував на наявність таких заводів переважно на Правобережжі, зробимо висновок, що функціонування цукрових заводів у маєтках Г.Галагана дещо відрізнялось від загальної тенденції розвитку галузі в Україні. При цьому потрібно наголосити, що набуття рис комерційності не викликало переходу заводів до промислового підприємництва з подальшими змінами всієї господарської структури маєтків. Більше того, обсяг виробництва цукру у другій половині 50-х рр. досяг максимального показника продуктивності заводів, які працювали на межі своїх технічних можливостей.

З середини 40-х рр. спостерігається швидкий процес технічного переоснащення цукроварень, що відбувалося шляхом переходу від «вогневих» заводів до «парових». Особливо це стосується Правобережної України і в першу чергу Київської губернії, де внаслідок застосування нової техніки виробництва середня продуктивність підприємств була у 9 разів вищою, ніж продуктивність цукрових заводів Полтавщини [13, 143]. Концентрація цукрової промисловості у Київській губернії зі значним зростанням розмірів виробництва пояснюється наявністю у регіоні великої групи поміщиків, які володіли величезними засобами виробництва, значним капіталом, а відтак мали можливість удосконалювати виробництво [14, 68]. У Чернігівській і Полтавській губерніях навпаки переважали дрібномаєткові поміщики, які не мали фінансової можливості переобладнати власні промислові підприємства.

Загальна криза поміщицько-кріпосницької системи збіглася із світовою кризою, що охопила економіку багатьох країн у другій половині 50-х рр. XIX ст. У цей період яскраво проявились ознаки недостатнього розвитку торговельно-грошових відносин, банківської справи й загального дефіциту грошей в країні. Все це призвело до того, що заводчики-поміщики досить часто вдавалися до розрахунків з покупцями цукру через розписки, так звані «трати» [15, 64]. Такий спосіб реалізації продукції призводив до того, що у власників заводів не вистачало оборотного капіталу, такого необхідного для удосконалення техніки виробництва. Окрім проблем з фінансуванням, цукрозаводчикам не вистачало сировини, бо відразу після розкріпачення селяни не бажали вирощувати буряки. Не вистачало робочих

рук, бо селяни не хотіли працювати на цукрових заводах.

Усе це призвело до швидкого зменшення кількості цукроварень і відповідно до скорочення виробництва. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в Чернігівській губернії, де протягом 60-70 рр. припинили існування 52 цукрові заводи. Занепало цукроваріння і на Полтавщині. У 1863 році там функціонувало 21 підприємство, через три роки - 16, а у 1872 - продукція вироблялася лише на двох. [15, 68] Г.Галаган був змушений теж закрити свої цукрові заводи.

Причини ліквідації галузі бачаться так. З одного боку, молодому господарнику Г.Галагану не вистачало досвіду й рішучості для послідовного перетворення власних цукроварень у капіталістичні підприємства, з іншого - власник маєтку належав до числа тих поміщиків, які віддали перевагу вирощуванню інших технічних культур, зокрема, тютюну, льону, рапсу. Отже, причини занепаду цукрової промисловості у галаганівських маєтках не варто зводити до властивої для Полтавщини дрібномаєтковості поміщицьких господарств, а відтак браку коштів, необхідних для розвитку галузі. Занепад цукроваріння був зумовлений рядом суб'єктивних факторів, з яких не всі підпадають під загальну оцінку і трактування причин кризових явищ у цукровій промисловості в перші пореформені десятиліття.

Незважаючи на занепад, наявність у маєтку переробних, різногалузових підприємств свідчила про намагання молодого господаря комплексно підходити до пошуку нових форм ведення господарства. Природно, що далеко не всі поміщики, котрі зрозуміли необхідність переходу до нових ринкових засад, змогли безболісно пристосувати власне господарство до нових умов. Припустився окремих помилок і Г.Галаган, хоча це стало зрозумілим і очевидним лише у середині 80-х рр., під час кризи зерноторгівлі. До вказаного ж періоду було б несправедливо звинувачувати власника за прорахунки у виборі стратегії економічного розвитку маєтку.

Іншою галуззю промисловості в Україні, в якій переважне місце займали поміщицькі підприємства, починаючи з середини XVIII ст. до 40-х, а подекуди й 50-60-х рр. наступного століття, було виробництво сукна. Це пояснюється наявністю постійного ринку збуту і поставками солдатського сукна в казну, урядовими субсидіями і протекційною митною політикою царизму - всі ці фактори сприяли зростанню кількості суконних підприємств у маєтках поміщиків.

У володінні Г.Галагана було дві суконні мануфактури, що становило 4 % від загальної кількості таких підприємств у Лівобережній Україні. Одна з фабрик знаходилась у селі Мостище, інша - у містечку Ічня [16, 20]. Аналіз діяльності останньої дає можливість простежити поступальний розвиток суконної промисловості у маєтку до середини 50-х рр. Саме у цей період на підприємстві зросла чисельність робітників, а також збільшились обсяги виробництва. Так, якщо у 1837 р. на фабриці працювало 46 робітників, з яких лише майстер був вільнонайманим, а решту склали кріпосні селяни маєтку, то у 1854 р. на підприємстві працювало вже 289 робітників, з яких 94 (або 32 %) були вільнонайманими [11, 180]. За роботу на мануфактурі представники цієї категорії працівників одержували заробітну плату. У тому ж 1854 р. підмайстер отримав за рік 45 крб., 15 ткачів - по 48 крб., 5 рівняльників - по 24 крб., два машиністи - відповідно по 62 і 42 крб. [17, 13]. Щодо оплати праці, відзначимо її досить низький рівень відносно зарплатні на деяких однотипних підприємствах, що перебували у володінні інших поміщиків. Зокрема, наймані робітники, які працювали на фабриці у містечку Стеблів Канівського повіту, одержували щомісяця від 7 до 13 крб. [18, 198]. Відзначаючи помітну різницю в оплаті, зауважимо, що розмір матеріальної винагороди на галаганівських суконних мануфактурах був приблизно таким, як і на його цукрових підприємствах.

Привертає увагу наявність машиністів на мануфактурі, що свідчить про використання у виробництві різних машин і пристроїв. Це позитивно впливало на кількість виробленого сукна, підвищувало його якість, хоча і не значною мірою,

але здешевлювало виробництво продукції. Саме завдяки машинізації виробництва, а також підготовці кадрів удалося досягнути збільшення обсягів виробництва, а відповідно і прибутку від реалізації продукції. Так, у 1846 р. на суконній фабриці у селі Мостище було вироблено 3298 аршинів сукна на суму 6026 крб., що становило 83 % прибутку місцевої економії й четверту частину загального прибутку з усіх маєтків [19, 11]. Наведені факти свідчать про те, що галаганівські підприємства, як складові суконної мануфактури України, вступили у другій третині XIX ст. у смугу технічної перебудови або промислового перевороту. Проте в силу особливостей цієї галузі (відносна складність технологічного процесу, сильна мануфактурна традиція), а головне у зв'язку з пануванням у країні кріпосницьких відносин промисловий переворот проходив тут дуже повільно.

Основою технічної перебудови мануфактури був процес її машинізації. Характеризуючи особливості цього явища, Т. Дерев'янкін відзначав: «На перший погляд здається, що процес машинізації в однаковій мірі охопив як капіталістичні, так і вотчинні мануфактури, а машини впроваджувалися головним чином на одних і тих же операціях технологічного процесу. Насправді це не так. Машинізація торкнулася далеко не усіх вотчинних мануфактур. Крім того, на останніх, як правило, працювали дуже примітивні машини. Так, на капіталістичних підприємствах були поширені машини, що мали по 210-270 веретен, а вотчинних - лише по 40-60. Досконаліші машини траплялися дуже рідко» [20, 95].

Розмірковуючи над причинами кризи суконної промисловості у поміщицьких маєтках, відомий дослідник П. Лященко дійшов висновку, що машинізація виробництва на кріпосних мануфактурах відбувалася значно повільніше, ніж на капіталістичних. Це пояснюється наявністю дешевої кріпосної сили, відсутністю стимулів до заміни її дорогими машинами, невпевненістю в економічній доцільності перебудови і, головне, обмеженістю капіталів. Поміщицька суконна фабрика могла успішно функціонувати лише доти, поки вона «спиралася на матеріальні ресурси помістя, а коли технічна перебудова поставила її перед необхідністю розширення зв'язків з ринком, вотчинна мануфактура існувати не змогла» [20, 98].

Правильність такої думки підтверджується кризою, що охопила і галаганівські підприємства. З середини 50-х рр. відбувалося постійне скорочення виробництва. Так, у 1854 р. на фабриці у с. Мостище обсяг продукції у порівнянні з 1846 р. зменшився майже втричі. Прибуток від реалізації сукна у 1858 р. становив лише 1500 крб., що у 4 рази менше показників середини попереднього десятиліття [21, 85].

Належить підкреслити, що занепад суконної промисловості був характерним явищем у Полтавській губернії наприкінці 50-х рр. Виробництво на усіх поміщицьких фабриках різко скорочувалося, частина поміщиків вимушена була закрити свої підприємства, внаслідок чого їх кількість на початку 1861 р. зменшилася з 16 до 7 мануфактур [18, 200]. Припинилося виробництво і на фабриках Г.Галагана.

Наведені факти дають підстави зробити висновок, що більшість вотчинних підприємств не стала послідовно на шлях технічної перебудови, не змогла перейти на вільнонайману працю. Тому, на перший погляд, процес технічної перебудови, що спостерігався у дореформений період на мануфактурах різних видів, значно відрізнявся за своїм характером. У капіталістичній мануфактурі це був справді початок промислового перевороту, а на вотчинній лише спроба пристосуватися до нових умов.

Щодо діяльності суконних фабрик, які перебували у володінні Г.Галагана, зауважимо, що, незважаючи на занепад, ці промислові підприємства відіграли певну позитивну роль у процесі переходу господарства маєтку на нові ринкові засади. Зокрема, діяльність суконних підприємств була тісно пов'язана з розвитком вівчарства у господарстві. Окрім того, промислове виробництво потребувало підготовки кваліфікованих кадрів, що могло бути лише за наявності вільнонайманих робітників. Незважаючи на незначну частину такої категорії працівників, усе ж відзначимо, що набутий досвід використання їхньої праці у

дореформений період позитивно вплинув на економічний розвиток маєтку у пореформені роки.

Аналіз розвитку переробної промисловості у галаганівських маєтках був би не повним, якби поза нашою увагою залишилася селітряна промисловість. Відзначимо, що добування або варіння селітри, яке у другій половині XVIII ст. майже повністю прибрали до своїх рук поміщики, було пов'язане з постачанням сировини на порохові заводи. Поміщики України основну частину добутої селітри здавали на Шосткинський пороховий завод, а також частково продавали московським фабрикантам, які використовували її для виготовлення фарб. Рівень техніки добування селітри протягом усього дореформеного періоду був дуже низьким. Ця надзвичайно важлива галузь промисловості мала дрібний напівкустарний характер і дуже повільні темпи розвитку. У працях І. Гуржія знаходимо дані про те, що на початку XIX ст. добування селітри було поширене у Полтавській, Чернігівській, Київській і Подільській губерніях. Царський уряд вживав ряд заходів для розвитку селітряного промислу. З-поміж інших відзначимо неодноразове підвищення ціни на селітру, субсидування підприємців, установаження їм певних нагород тощо. У кінці 40-х і особливо в 50-х рр. кількість селітроварень в Україні різко скоротилося. На Правобережжі й на Півдні вони зовсім зникли, а на Лівобережжі їх число у порівнянні з 1812 р. зменшилося майже вдвоє. Так, у 1852 р. в Україні було всього 179 селітряних підприємств, з яких у Полтавській губернії налічувалося 91, Харківській - 80 і Чернігівській - 8 селітроварень [18, 203].

У володінні Г.Галагана було три селітряні заводи. На загальному рівні малопродуктивності підприємств цієї галузі вони вирізнялися відносно великим обсягом виробництва. Так, якщо на селітроварнях Харківської губернії у 1855 р. вироблялося у середньому по 700 пудів продукції, то на галаганівських заводах відповідно - 1300, 1440 і 950 пудів. [22, 79]

Варто відзначити, що саме у роки Кримської війни (1853-1856 рр.) у зв'язку з гострою потребою пороху, селітроваріння набуло певного пошвавлення. Готову продукцію відразу ж намагалися доставити на пороховий завод. Так, у 1855 р. управитель гнилицької економії, де діяла одна з галаганівських селітроварень, уклав контракт із заводом на поставку 1440 пудів селітри [23, 4]. Враховуючи те, що генерал-губернатори Лівобережної України затвердили ціну за здану продукцію у розмірі 6 крб. за пуд, можна зробити висновок про економічну вигідність даної галузі для маєтку. З огляду на те, що прибуток економії у 1854-55 рр. не перевищував 19 тис. крб., частка його за реалізовану селітру становила 45 % від загального. [22, 38]

Після завершення війни селітроваріння почало швидко занепадати, чому сприяв ввіз дешевої чилійської селітри. Тенденція до скорочення виробництва чітко проявилась і у галаганівських селітряних заводах. Так, на тій же гнилицькій селітроварні у 1857 р. було вироблено і реалізовано лише 974 пуди продукції, а наступного року виробництво скоротилося до 180 пудів, що практично означало повну ліквідацію галузі [24, 6].

Завершуючи аналіз діяльності промислових підприємств у маєтках Г.Галагана, правомірно буде зробити висновок про те, що поява таких підприємств була прямим пристосуванням поміщицького господарства до умов розвитку товарно-грошових відносин. Далеко не всі галаганівські підприємства змогли перейти на нові капіталістичні засади організації виробництва. Через різні об'єктивні і суб'єктивні причини власнику не вдалося довести до логічного завершення розпочаті технічні й структурно-організаційні перетворення своїх промислових закладів. Незважаючи на те, що з усіх промислових підприємств, які функціонували у маєтках Г.Галагана у дореформений період, після скасування кріпосного права залишилися діючими тільки винокурні, необхідно відзначити в цілому позитивну роль вотчинної промисловості для господарства. Діяльність промислових закладів через підвищення ними вартості переробленої продукції сприяла збільшенню

прибутковості господарства, що дозволило послабити наслідки фінансової кризи у перші пореформені роки й уникнути повного розорення маєтку, що сталося з багатьма поміщицькими володіннями Лівобережної України.

Джерела та література:

1. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукрово-буякової промисловості. - К.: АН УРСР, 1930. - Ч. II. - 312 с.
2. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. - К.: Університет, 1972. - 240 с.
3. Сахароварение на мануфактурах помещиков // Журнал мануфактур и торговли. - 1853. - № 6. - С. 231-257.
4. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр.1264. Ведомости о состоянии работы промышленных предприятий (30 октября 1824 - 16 ноября 1849 гг.). - 61 Арк.
5. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 259. Письма Г.Галагану от управляющего Иченской экономии (21 августа 1856 - 14 июня 1884 гг.). - 91 Арк.
6. ДАПО. - Ф. 181. - Оп. 1. - Спр. 38. Доклады, рапорты о денежных суммах от реализации сахара из экономий Галаганов (4 мая 1858 - 19 ноября 1959 гг.). - 31 Арк.
7. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 280. Рапорты от конторщика Сокиренской и Иченской экономий (3 декабря 1851 - 29 мая 1860 гг.). - 50 Арк.
8. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1407. Приходно-расходные счета, ведомости, отчеты на постройку и ремонт зданий (27 мая 1844 - август 1889 гг.). - 38 Арк.
9. ДАПО. - Ф. 181. - Оп. 1. - Спр. 39. Донесения о работе наемных рабочих (18 декабря 1854 - 3 сентября 1858 гг.). - 231 Арк.
10. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1472. Счет кассы Иченского свеклосахарного завода (1 января - 13 августа 1851 г.). - 6 Арк.
11. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 5776. О состоянии промышленных предприятий в экономиях Галаганов (4 января 1837 - 17 октября 1856 гг.). - 273 Арк.
12. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 692. От управляющего Григория Любовцева о состоянии дел в Мостищеской экономии (1848-1863 гг.). - 37 Арк.
13. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. - СПб.: Б/в, 1882. - Т 3. - 327 с.
14. Гордуновський О. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України // Укр. іст. журн. - К., 2000. - №1. - С. 61-70.
15. Раковский Л. Сахарная промышленность Украины. Дисс... док. ист. наук. - К., 1995. - 398 с.
16. ЦДІА України м. Київ. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1297. Сведения о работе фабрик в Ичне и с. Мостыше (30 октября 1830 - 15 июня 1854 гг.). - 29 Арк.
17. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр.3370. Приход-расход денег в Ичнянской экономии (14 марта 1853 - 6 декабря 1854 гг.). - 24 Арк.
18. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві України першої половини XIX ст. - К.: Політвидав України, 1954. - 449 с.
19. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр.1938. Ведомости и счета о приходе и расходе денег в суконной фабрике с. Мостыше и на других промышленных предприятиях (31 июля 1846 - 8 февраля 1883 гг.). - 61 Арк.
20. Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці XVIII - першій половині XIX ст. - К.: АН УРСР, 1960. - 127 с.
21. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр.1444. Годовые отчеты о денежных суммах из различных экономий (1849 - 1859 гг.). - 96 Арк.
22. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 610. Рапорты и ведомости о состоянии дел во всех экономиях (4 мая 1836 - 22 марта 1865 гг.). - 126 Арк.
23. ДАПО. - Ф. 181. - Оп. 1. - Спр. 42. О поступлении денег за проданную селитру (14 февраля 1854 - 7 апреля 1855 гг.). - 19 Арк.
24. ДАПО. - Ф. 181. - Оп. 1. - Спр. 43. Донесения управляющего Гнилицкой экономии о торговле различной продукцией (18 ноября 1855 - 26 ноября 1858 гг.). - 27 Арк.

ПОЛІТИЧНА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглянуто питання створення жіночих політичних партій та громадських об'єднань в Україні наприкінці ХХ - початку ХХІ ст., основні напрямки їх діяльності та цілі. Наведено таблицю із статистичними даними щодо зростання кількості жіночих організацій по всіх областях України за останні роки.

Демократизація суспільства, економічні та політичні зміни в державі змінюють державну думку про місце та роль жінки у суспільстві. Україна відгукнулася на пропозицію ООН підписати Факультативний протокол 1999 р. до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок, що є одним з головних останніх досягнень у законодавстві щодо прав жінок. Держава зобов'язалася вживати відповідні заходи у політичній, законодавчій, соціальній і культурній галузях для забезпечення всебічного розвитку і прогресу жінки з тим, щоб гарантувати їй користування правами і свободами людини на основі рівності з чоловіками.

Становище жінки в Україні відображає ті процеси, які відбуваються в державі в період переходу до демократичних норм, що характеризується загальним зростанням суспільної активності жінки, що виявляється у формуванні жіночих організацій, у появі жінок-лідерів у політиці, економіці та інших галузях суспільного життя. Трансформація існуючих та поява нових жіночих організацій в Україні у 1991-2001 рр. є наслідком суспільних змін другої половини 1980-х рр., т.зв. «перебудови». Кількість жіночих організацій протягом зазначеного періоду непинно зростала в усіх областях України. Причому ця тенденція зберігається впродовж кількох останніх років [табл. 1].

Таблиця 1 подає темпи зростання кількості громадських жіночих організацій за областями.

Кількість жіночих організацій в Україні

Область	За станом на 01.01.1997	За станом на 01.01.1998	За станом на 01.01.1999	За станом на 01.01.2000
АР Крим	38	49	60	71
Вінницька	14	21	32	40
Волинська	11	14	20	20
Дніпропетровська	17	24	35	54
Донецька	56	66	79	84
Житомирська	14	17	22	25
Закарпатська	15	18	22	27
Запорізька	17	14	19	31
Івано- Франківська	42	39	45	50

Київська	12	15	25	36
Кіровоградська	8	13	18	22
Луганська	36	41	50	59
Львівська	35	34	47	53
Миколаївська	8	12	18	22
Одеська	28	31	32	32
Полтавська	19	27	29	35
Рівненська	6	7	10	9
Сумська	7	11	17	20
Тернопільська	14	15	20	32
Харківська	16	30	35	49
Херсонська	12	14	21	27
Хмельницька	13	20	24	30
Черкаська	31	11	17	21
Чернівецька	10	10	11	13
Чернігівська	58	38	43	52
м. Київ	36	49	59	69
м. Севастополь	2	3	8	9
Всього жіночих організацій	575	643	818	992

Джерело: Інформація Державного комітету статистики України.

І все ж кількість жіночих організацій відносно невелика: за даними Центру інновацій та розвитку, вони становлять приблизно 4% від усіх зареєстрованих в Україні громадських організацій.

Так, на 1 січня 1997 р. цей показник становив 4%, 1998 р. - 3,6%, 1999, 2000 рр. - 3,9%.

Результати загальнонаціонального опитування громадської думки, проведеного Центром інновацій та розвитку у липні 1999 р., показали, що жіночі організації залишаються маловідомими й недооціненими з боку суспільства. Лише 4,5% з 1700 респондентів (53% з яких були жінки) оцінили діяльність жіночих організацій в регіонах як активну (для порівняння: значно помітнішою є діяльність дитячо-юнацьких організацій (11,8%), спілок захисту прав споживачів (10,4%), національно-культурних об'єднань (8,5%), допомоги дітям-сиротам (8,2%). Та й необхідність жіночих організацій посіла лише 11 місце серед інших напрямків діяльності громадських організацій.

Найактивнішими борцями за гендерну рівність стали такі жіночі партії, як Жінки України (створена у 1997 році), Всеукраїнська партія жіночих ініціатив (1997 р.), Жіноча народна партія (об'єднана) (1998 р.) та громадські організації - «Союз українок», «Спілка жінок України», «Жіноча громада», які своїми цілями ставлять підвищення ролі жінок у розбудові громадянського суспільства, розвитку

та зміцненні незалежної правової держави; партії спрямовують свою діяльність на активізацію жінок щодо виведення України з кризового стану, ліквідацію усіх форм та проявів дискримінації жінок шляхом усвідомлення жінками власних прав, реалізацію свобод в усіх сферах. Нині жіночі об'єднання не обмежуються лише жіночими проблемами, а намагаються домогтися доступу до вирішення й загальнополітичних питань. Серед заходів діяльності: розробка законів з проблем рівноправності жінок і чоловіків, соціального захисту жінок, материнства; здійснення заходів безпосередньо у трудових колективах, проведення конференцій з питань материнства і дитинства; участь у підготовці законопроектів з соціальних проблем, питань материнства і дитинства, проведення масових заходів із вказаних проблем (цикли лекцій, конференції, семінари, «круглі столи», навчальні курси для жінок, які бажають зайнятися підприємницькою та іншими видами діяльності).

Згідно з цільовими установками, формами діяльності та впливом на розвиток жіночого руху і українське суспільство в цілому умовно можна виділити чотири групи жіночих організацій:

- 1) Традиційні жіночі організації;
- 2) Соціально-орієнтовані жіночі організації;
- 3) Організації ділових жінок;
- 4) Організації феміністичної орієнтації.

Організації першої групи можна визначити як історичні або традиційні. Вони відродилися на ґрунті тих жіночих організацій, що діяли в різні історичні періоди на різних теренах України. В цю групу увійшли організації, які стоять на різних ідейних позиціях, а часом навіть і на діаметрально протилежних, що є свідченням драматизму історії української державності. Організації цієї групи найактивніші в політичному житті країни.

«Союз українок», що відновив роботу з кінця 1980-х рр. у західних областях, а згодом і на всій території України, буде свою діяльність на чітко визначених національно-культурних позиціях. Проблеми поліпшення становища жінок «Союзу українок» пов'язує з національним відродженням, творенням національної самостійної держави та громадянського суспільства. Основна мета організації - спрямування творчих сил українського жіноцтва на відродження та утвердження в суспільстві історичних святинь, ідеалів та духовної культури українського народу. Статут «Союзу українок», прийнятий на Всеукраїнському установчому з'їзді у грудні 1991 р., визначив організацію як благодійну та громадсько-просвітницьку.

«Союз українок» брав участь у вирішенні політичних питань. Поряд з такими політичними партіями, як Народний рух, Демократична партія України, Селянська партія, організація увійшла до політичного клубу «Демократичний центр», створеного в липні 1993 р. як передвиборча коаліція напередодні виборів 1994 р. Від «Союзу українок» було представлено шість кандидатів у депутати Верховної Ради України. Напередодні парламентських виборів 1998 р. організація вступила в очолюваний Народним рухом України передвиборчий блок.

Однією з провідних організацій цього типу є «Жіноча громада». Вважаючи себе спадкоємицею традицій українського жіночого руху початку ХХ століття, вона ставить своїм завданням відродження української нації, сприяння розбудові громадянського суспільства, утвердження абсолютної цінності життя і самобутності людини, підвищення соціального статусу жінки в країні, подолання дискримінації жінок, виховання жінок - державних та громадських лідерів, сприяння духовному розвитку жіночого соціуму. За словами голови організації Марії Драч, «Жіноча громада» була третьою організацією після Руху та Просвіти, яка в кінці 80-х років виступила за необхідність проголошення незалежності Української держави. Установчий з'їзд «Жіночої громади» відбувся в грудні 1992 р., на нього були делеговані 128 жінок. «Жіноча громада» має статус міжнародної організації, її осередки діють у Чехії, Росії та Франції. Діяльність «Жіночої громади» певною мірою має політизований характер, оскільки акценти в її роботі розставлені на проблемах висування жінок до органів влади та управління, виховання і підтримки

жінок - політичних лідерів та керівників різних рівнів, активна участь у передвиборчих кампаніях, внесення пропозицій до державних структур та ін. У травні 1993 р. «Жіноча громада» провела міжнародну науково-практичну конференцію «Жінка в державотворенні», серед головних проблем якої були механізми входження жінок до структур влади, надання жінкам і чоловікам рівних можливостей у вирішенні загальнодержавних завдань та ін. На конференції говорилося про доцільність створення при Верховній Раді України групи гендерної експертизи, про формування гендерної політики, проведення гендерної освіти. При цьому підкреслювалося, що будь-який важливий юридичний документ повинен прийматися з урахуванням інтересів обох статей. Конференція прийняла звернення до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів України про необхідність квотування у парламенті та уряді місць для жінок[5].

Досягнення жінками рівних можливостей з чоловіками та утвердження української державності поставило своєю метою Всеукраїнське жіноче товариство ім. О.Теліги, сформоване у 1993 р. як жіноче товариство при фундації ім. О.Ольжича. На час проведення установчого з'їзду (червень 1994 р.) товариство ім. О.Теліги мало осередки у 13 областях, а у 1996 р. - у 20 областях України. Під час роботи II з'їзду товариства (листопад 1996 р.) було відзначено збільшенням членства у десять разів.

До традиційної групи жіночих організацій відноситься «Спілка жінок України» (СЖУ). Маючи значний досвід організаційної роботи, усвідомлюючи неможливість існування старої структури організації за нових соціально-політичних умов, що склалися в кінці 1980-х - на початку 1990-х років, керівництво жіночих рад у вересні 1990 року виступило з ініціативою їх реорганізації. 1990-1992 роки стали періодом структурного переоформлення системи жіночих рад. За цей час були проведені регіональні конференції в усіх областях України, і період структурного оформлення організації завершився реєстрацією Міністерством юстиції України у 1993 р. За словами голови СЖУ Марії Орлик, головними статутними завданнями організації є соціальний захист жінок і досягнення рівних прав з чоловіками в усіх сферах життя. [2, с. 85]

До другої групи жіночих організацій належать соціально орієнтовані організації. Їх створення було відгуком на пекучі соціальні проблеми, викликані змінами, що зачепили домінантні підвалини людського буття після розвалу Радянського Союзу.

8 вересня 1990 р. об'єднаний установчий з'їзд 12 регіональних комітетів заснував «Організацію солдатських матерів України» (ОСМУ). Діяльність ОСМУ мала політичний характер. Своєю головною метою ця організація визначила сприяння формуванню національних збройних сил. На забезпечення соціально-правового захисту сімей, котрі втратили синів у армії, був спрямований Всеукраїнський з'їзд солдатських матерів, що відбувся у квітні 1997 р. у Києві й на який прибуло 200 матерів України. На ньому зазначалося, що 360 воїнів щороку гинуть при проходженні військової служби в Україні. Ця страшна статистика змушує жінок об'єднувати зусилля для захисту своїх синів та чоловіків.

Забруднення довкілля, згубні наслідки Чорнобильської катастрофи зумовили появу мережі жіночих екологічних організацій. Однією з перших була київська регіональна неурядова екологічна організація «Мама-86». Вона була заснована групою молодих матерів у 1990 р. У грудні 1998 року вперше в Україні з ініціативи організації «Мама-86» розпочався процес громадського обговорення Національної програми до її затвердження урядом України. Йшлося про Національний план дій з гігієни довкілля [7].

На реалізацію творчих можливостей сільської жінки, її психологічну адаптацію в перехідний період спрямована діяльність Всеукраїнської громадської організації «Рада жінок-фермерів України», яка була зареєстрована в Міністерстві юстиції України 25 травня 1998 р. Серед проектів, над якими працює рада, - «Діти України на землі Батьківщини», «Відродження неперспективних сіл», «Інформаційно-

технічна підтримка жінок-фермерів», «Школа жіночого лідерства» тощо. Організація приділяє значну увагу співробітництву з органами влади, бізнесу, громадськими організаціями тощо.

Соціально орієнтовані жіночі організації - це найбільша за кількістю група організацій. Вони не виявляють активності у відстоюванні жіночих прав, а орієнтуються на вирішення нагальних соціальних проблем.

Серед третьої групи жіночих організацій: Київська федерація ділових жінок «Либідь», що виникла наприкінці 1990 р. при Київському фонді милосердя і здоров'я; Кредитна спілка «Жіноча взаємодопомога», створена діловими жінками Харкова у 1994 р.; Кримський бізнес-клуб «Феміна» і Клуб ділових жінок Ялти; «Донецька ліга ділових жінок», заснована в грудня 1995 р. тощо.

З розвитком жіночого руху в Україні, зумовленого трансформаційними процесами в усіх сферах життя й утвердженням особистісної парадигми в культурі суспільства та прав людини-жінки, почали формуватися феміністичні організації. Вони характеризуються строкатістю, багатоплановістю, структурно нагадують групи підвищення свідомості їх членів, малочисельні за складом. Ці організації не претендують на провідну роль у жіночому русі, не прагнуть представляти та захищати інтереси всіх жінок України, а створюються та діють на основі групових спільних інтересів, взаємодовіри та порозуміння у межах даного об'єднання.

Однією з організацій цього типу є Харківський центр гендерних досліджень що об'єднав науковців, які вивчають філософський аспект місця і ролі жінки в суспільстві та філософські витоки фемінізму. Жінки, що є членами центру, започаткували практику виїзних гендерних шкіл в Україні, перше навчання у якій відбулося у травні 1997 р. у Форосі. До навчання у школі були запрошені вчені, викладачі Києва, Сум, Одеси, Дніпропетровська, Вінниці, які займаються жіночими та гендерними дослідженнями і здатні започатковувати та вдосконалювати гендерні програми у навчальних закладах, реально впливати на зміну гендерних відносин шляхом викладацької, виховної та громадської діяльності. Значний науковий інтерес становлять роботи центру: навчальний посібник «Теория и история феминизма» під редакцією І. Жеребкіної (Харків, 1996 р.), монографія І. Жеребкіної «Женское. Политическое. Бессознательное. Проблемы гендера и женское движение в Украине» (Харків, 1996 р.), Гендерні дослідження (Випуск 1-3), колективна монографія «Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике» (1999 р.)[6].

Та попри свою чисельність, жіночі організації України усвідомлюють свій відносно незначний вплив на політичне життя країни. І тому в останні роки вони прагнуть об'єднати свої зусилля. У 1999 р. була створена Національна рада жінок України (НРЖУ), до якої увійшли провідні жіночі організації. Причому до консолідації жіночого руху доклали зусиль такі різні діячки, як Марія Орлик і Марія Драч. Слід відзначити, що якщо в перші роки чільне місце в діяльності НРЖУ посідали благодійні, культурологічні та представницькі заходи, то з 2003 року Рада дедалі частіше заявляє про себе на політичній арені. Так, 8 квітня вона взяла участь у громадських слуханнях «Обговорення Програми діяльності Кабінету Міністрів України («Український дім»); 18 квітня її представниці виступили на Міській науково-практичній конференції з обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України»; 15 травня НРЖУ взяла участь у міжнародній науково-практичній конференції «Співпраця державних органів влади та жіночих організацій в процесі державотворення та формування громадянського суспільства, проведеної з ініціативи Спілки жінок України та за участю делегацій з Росії, Білорусі, Молдови, Азербайджану; 21 травня Рада взяла участь у парламентських слуханнях «Демографічна криза в Україні, її причини та наслідки, 30 травня взяла участь у Форумі народної демократії: на шляху до оновленого проекту національного розвитку. Серед заходів 2004 р. слід відзначити участь НРЖУ у підготовці та проведенні парламентських слухань «Становище жінок в Україні: реалії і перспективи» (9 червня) [1, с. 30-31, 35].

Аналізуючи політичну діяльність жінок України на сучасному етапі, слід одразу ж зазначити, що ця діяльність уже принесла деякі вагомі результати. Зокрема, саме громадська думка жіночих об'єднань, таких, як «Жіноча громада», Спілка жінок України, «Союз українок» та ін. у 1996 році ініціювали при обговоренні проекту Конституції України внесення до неї статті 24, де закріплюється рівність прав і можливостей жінок і чоловіків. Жіночі громадські об'єднання України, як узагальнення громадської думки своїх членів, вносили вагомі пропозиції до Сімейного, Кримінального та інших кодексів України, до законів про права дитини, політичні партії, громадські об'єднання та ін. Їх думка неодноразово враховувалася під час роботи над законами в комітетах Верховної Ради й знаходила юридичне закріплення.

Результатом впливу і врахування громадської думки було їх відображення у постанові Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. №479 «Про національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 - 2005 роки, а також у дорученні першого віце-прем'єр-міністра, в якому йшлося про цілу низку гендерних перетворень в управлінських структурах України [4, с. 33-34].

Жінки України мають значну питому вагу в складі майже всіх політичних партій країни. Завдяки їх активності в програмах багатьох партій (таких, як Народний союз «Наша Україна», Партія регіонів, Соціалістична партія України (СПУ)) знайшли відображення питання сім'ї, материнства, дитинства тощо. Так, у програмі СПУ зазначається, що ставлення держави до жінки - джерела життя, добробуту і стабільності... є критерієм демократичності і прогресу суспільства. Одним із своїх завдань партія вбачає забезпечення рівних соціальних можливостей жінок і чоловіків (гендерна політика). Гендерна політика передбачає усунення дискримінації за статтю, розглядається як важлива складова частина боротьби за визнання і повагу прав людини, взаєморозуміння в суспільстві. Вона передбачає здійснення системи заходів, спрямованих на створення рівних можливостей у політичній, діловій, соціальній та інших сферах для жінок і чоловіків. Вирішальною передумовою вдосконалення гендерних відносин є успішний розвиток у країні економіки і соціальної сфери, забезпечення рівного для жінок і чоловіків доступу до роботи, економічних ресурсів, належних умов життя, включаючи житло, екологічну безпеку, якісну освіту, охорону здоров'я тощо. Істотним чинником вирішення гендерних проблем буде вдосконалення законодавства, а також усунення розбіжностей між задекларованими у Конституції України правами чоловіків та жінок і реальністю. Усе це слід здійснювати із врахуванням успіхів інших країн, досвіду міжнародного гендерного руху.

Комуністична партія України (КПУ) пов'язує проблеми сім'ї, материнства і дитинства з рівнем добробуту усіх верств населення України. Тільки за таких умов, говорить у статуті Комуністичної партії України, жінки перестануть боятися народжувати дітей, зможуть спокійно їх виховувати і бути впевненими в їх майбутньому [3, с. 110].

Партія зелених України вважає своїм основним завданням захист інтересів сім'ї, створення сприятливих соціально-економічних та екологічних умов її існування. Особливо акцентується, що праця жінки в сім'ї - робота на суспільство. У зв'язку з цим стверджується, що виховання малолітніх дітей треба визнати формою трудової діяльності жінки, котра не зайнята на підприємстві чи в установі, із зарахуванням відповідного терміну до загального трудового стажу [3, с. 285].

Християнсько-демократична партія України виступає за моральну, фізичну, матеріальну допомогу сім'ї, її зміцнення як основного осередку суспільства та виховання людини, що є християнською метою і одним з основних завдань держави [3, с. 606-607].

Підбиваючи підсумки розгляду історії та тісно пов'язаного з нею сьогодення українського жіночого руху, можна зробити висновки, що рівноправність жінки й чоловіка має в Україні глибокі історичні корені. Вона була відображена в

українських середньовічних законодавчих зводах і являла собою правову норму, котрої дотримувалося суспільство, ці традиції почали відроджуватися в середині XIX століття, що привело до організаційного оформлення українського жіночого руху на початку XX століття, але плін цього процесу було перервано радянізацією Східної України. В перші два етапи розвитку сучасного жіночого руху в Україні (1990 - 1991 рр.; 1991 - 1994 рр.) відбулося становлення і внутрішній саморозвиток жіночих організованих груп; на третьому (з 1994 р.) почалася співпраця та взаємодія жіночих організацій, об'єднання зусиль у розробці стратегії щодо відстоювання інтересів жінок. Політична діяльність українських жінок на сучасному етапі характеризується тим, що вони починають відроджувати ті права, які мало українське жіноцтво протягом століть, відновлювати організації, що існували до радянської влади.

Жіночі організації, що діяли в Україні на рубежі XX - XXI століть, - різноманітні за своїм змістом, цілями і завданнями діяльності, формами і методами роботи, організаційними принципами.

На жаль, попри те, що кількість жіночих організацій протягом досліджуваного періоду невпинно зростала в усіх областях України, їх загальна кількість відносно решти громадських організацій залишалася невеликою і вплив у суспільстві був незначним. Позитивним можна вважати те, що наприкінці 1990-х років намітилася тенденція до консолідації жіночого руху, що виявилось в утворенні 1999 року Національної ради жінок України.

Джерела та література:

1. Жінка в Україні. - Т. 32. - К., 2005. - с. 30-31, 35.
2. Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 4-5 листопада 1995 року. - Дніпропетровськ, - 1996.
3. Політичні партії України. - К., - 1998.
4. Рівність жінок та чоловіків: світові тенденції та українські реалії. - К., 2001.
5. Смоляр Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі //Перехрестя. - 2000.- №3(8).
6. Сайт Харківського центру гендерних досліджень <http://gender.univer.kharkov.ua/>.
7. Сайт Всеукраїнської екологічної неурядової організації МАМА-86 <http://www.mama-86.org.ua/news/12102004.htm>

Олексій Колєватов

●

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ 1817 - 1832 рр.

В останні роки дослідники все частіше почали звертати увагу на історію військових поселень у Росії, в т. ч. на процеси їх соціально-економічного розвитку [1]. Проте процеси формування та розвитку органів управління військових поселень кавалерії в Слобідсько-Українській губернії, як і окремі питання їх влаштування, залишаються недостатньо вивченими в історичній літературі. Почато лише вивчення регіональних аспектів цієї проблеми [2]. Тому в даній статті зроблена спроба проаналізувати розвиток системи управління в Слобідсько-Українських військових поселеннях 1817-1832 рр.

Новий державний інститут, яким були військові поселення, виконання ним особливих функцій і обов'язків, а також відмінна від інших закладів структура, поставили на порядок денний питання створення нової системи управління. Організаційна структура військових поселень, яка багато в чому збігалася із загальноармійською, значною мірою визначила і систему їх управління в 1816-1832 рр. Головною ж відмінною рисою органів управління військовими

поселеннями було поєднання в них як військових (бойова підготовка військ), так і господарських функцій (організація сільськогосподарського виробництва, будівельних робіт, торгівлі і промислів). У принципі, ці органи управління ніби синтезували функції двох вищих органів управління збройними силами - Головного штабу Його Імператорської Величності і Військового міністерства [3]. Ще однією особливістю формування управлінських структур військових поселень була тенденція їхнього розвитку знизу вгору, тобто вони утворювались по мірі формування самої поселенської системи, в тому числі й округів кавалерії, завершення поселення дивізій та об'єднання їх в корпуси.

Перейшовши до військового відомства, поселенці підкорялися порядку «військового влаштування» і входили «до залежності полкового управління» [4]. Тому створення системи управління починалося на рівні поселеного ескадрону і полку, тобто на місцях. Ці органи почали створюватися відразу ж по прибутті поселених ескадронів до місць поселення і після переведення визначених територій до складу округів поселень. Кожен поселений кавалерійський полк Слобідсько-Українського військового поселення складався з 6 ескадронів (3-х поселених і 3-х резервних) [5]. Для командування цими ескадронами призначався спеціальний штаб-офіцер, який мав посаду командира поселених і резервних ескадронів. Поселеними ескадронами командували ротмістри, а резервними - штаб-ротмістри, які «підпорядковувалися першим командирам» [6].

Однак стройові офіцери, як правило, були далекими від проблем сільськогосподарського виробництва, тому для вирішення всіх питань, пов'язаних із господарським влаштуванням і розвитком інфраструктури поселених округів, при командирах поселених ескадронів і полків створювались ескадронні і полкові комітети. Ці органи місцевого управління частково звільняли командирів поселених підрозділів від вирішення тих численних проблем, що виникали під час створення господарської інфраструктури округів, їх функціонування на принципово новій основі. Також комітети вирішували і деякі правові питання, а інколи виступали і в ролі судових інстанцій по громадянських позовах і скаргах військових поселенців [7]. У Слобідсько-Українських військових поселеннях ескадронні і полкові комітети були утворені взимку - навесні 1818 р., тобто в процесі поселення полків.

Ескадронні комітети, як правило, вибиралися самими військовими поселенцями з людей «між ними довірених і добросовісних» і склалися з одного унтер-офіцера і трьох поселенців-хазяїв [8]. Вибори відбувалися у двох складах, після чого претенденти представлялися ескадронному командирі, який призначав їх на свій розсуд, а які не увійшли до складу комітету, вважалися кандидатами і заміщали членів комітету в разі їх хвороби чи смерті. Склад комітету затверджувався командиром поселених і резервних ескадронів, і після прийняття присяги він приступав до виконання своїх обов'язків. Обирався цей комітет тільки на один рік [9]. Засідання проходили один раз на тиждень (в суботу), щоб не відволікати поселенців від їхніх занять. У повноваження ескадронних комітетів входили розгляд господарських спорів між поселенцями та їх постояльцями, а також «запис духовних заповітів про власність», тобто виконання функцій нотаріальних органів. При розгляді спірних справ комітет мав головним завданням «примирити незгодних і доставити кожному справедливе задоволення» [10]. Коли поселенці не були задоволені рішенням ескадронного комітету, питання передавалося на розгляд до комітету полкового управління.

Наступною ланкою місцевого управління був комітет полкового управління. Його структура і функції були значно складнішими ескадронного комітету, а коло розв'язуваних питань було набагато ширшим. Комітет полкового управління, перебуваючи під головуванням командира поселеного полку, складався з шести членів: старшого священника, трьох командирів поселених і резервних ескадронів і двох обер-офіцерів [11]. Засідання комітету проходили щотижня, а всі питання вирішувалися більшістю голосів і фіксувалися в журналах засідань. Два обер-

офіцери, які призначалися до комітету, знаходились при ньому постійно «ради невинного руху справ», а також для виконання всіх прийнятих комітетом рішень [12]. Один з цих офіцерів був скарбником і відав фінансовими питаннями, вів облік грошових сум, які відпускались на влаштування поселення, завідував позиковим грошовим капіталом і запасами хліба та фуражу.

Комітет полкового управління був останньою інстанцією для вирішення всіх господарських питань, які стосувалися військових поселенців. За положенням, його влада розповсюджувалась на «всі частини господарського влаштування військового поселення в своєму окрузі». За комітетом зберігалось право подачі скарг бригадним і дивізійним командирам під час інспекторських оглядів. При розбіжностях, що виникали під час засідань, остаточне рішення міг прийняти вищестоящий начальник. Командир полку мав право видати наказ про виконання (під свою відповідальність) і того питання, яке не набрало більшості голосів [13].

При полковому комітеті перебувала канцелярія, яка складалася з двох відділів та архіву. Перший відділ канцелярії займався збором відомостей про кількість населення округу, заняття військових поселенців, питаннями переходу корінних жителів у військово поселення, розподілом поселенців на групи і категорії, наділенням їх худобою та інвентарем, заміною і позбавленням поселенців господарства. Тут же збиралися відомості про щорічні посіви і врожаї хліба, проводився розгляд скарг по господарській частині і складалися представлення винних до суду [14]. Другий відділ займався складанням щорічних кошторисів на будівництво, щомісячних відомостей з прибуткової і витратної частин грошових сум, звітів про позиковий грошовий капітал і запаси хлібного та фуражного продовольства, а також по кінних заводах, планах земель і будівель округу, закуповував необхідні будматеріали і укладав підряди. Ним же складалися наряди на суспільні роботи (заготівлю дров, перевезення вантажів, ремонтні роботи та інше) та оплату за них, призначалася допомога з позикового грошового капіталу та із запасних хлібних магазинів. Канцелярія комітету перебувала у веденні полкового аудитора, а кожне відділення і архів - старших писарів. Писарі обиралися з кантоністів, нездатних до стройової служби [15].

Серед інших обов'язків комітету полкового управління був контроль за всіма сторонами життя у військових поселеннях. Комітет через ескадронних командирів і ескадронні комітети «обертав безпосередньо увагу» на поведінку кожного жителя округу військового поселення. За його рішеннями каралися недбайливі поселенці і заохочувались ті, котрі мали успіхи в удосконаленні хліборобства, поширенні скотарства, взагалі поліпшенні свого господарства і хто проявляв ретельність в освоєнні військових наук. Комітетом оголошувалася подяка і тим ескадронним командирам, які демонстрували особливе старання у підвищенні ефективності господарства свого округу. Над «недбайливими» хазяїнами він встановлював опіку, а в разі закінчення її терміну без позитивних результатів, комітет позбавляв їх господарства і замінював іншими поселенцями. В комітеті видавались дозволи на вступ до шлюбу, звільнювальні квитки на певний термін для вільного проїзду в сусідні повіти і губернії для торгівлі і промислових занять. Під безпосереднім управлінням комітету перебували і різні господарські заклади (кінні заводи, промисли, хлібні запасні магазини та інше).

Комітет полкового управління повністю контролював процес сільськогосподарського виробництва на території округу, слідкував за своєчасною і правильною обробкою полів, повинен був піклуватися про поліпшення землеробства, а також спостерігав за станом худоби у поселенців. У неврожайні роки він піклувався про прийняття заходів для забезпечення поселенців всім необхідним. Крім того, комітет керував усіма ремонтними роботами в окрузі, проводив торги, укладав підряди і мав право укладати контракти на суму до 15 тис. руб. (від 1 до 5 тис. руб. - з дозволу бригадного командира, а від 5 до 15 тис. руб. - начальника дивізії) [16]. Також на комітет покладалася турбота про здоров'я поселенців в окрузі, попередження появи пошесних хвороб і прийняття запобіжних

заходів [17]. Разом з тим члени комітету повинні були слідкувати, «щоб ніхто з офіцерів не уживав поселенців на свою роботу і не відволікав би їх від господарства», тим самим зберігаючи його від розладу [18].

Як бачимо, комітет полкового управління повною мірою ніс відповідальність з усіх питань господарського розвитку в окрузі, за вирішення фінансових справ і робив усе можливе для швидшого переходу військ на самозабезпечення продовольством та фуражем. Зважаючи на це, полковий командир мав можливість приділяти більше уваги стройовій підготовці особового складу, хоча при цьому він не звільнявся від відповідальності за економічний стан округу. Якщо ж визначати роль комітету при командирі полку, то можна стверджувати, що він відігравав при ньому роль розпорядницького і виконавчого органу.

Наступною ланкою в управлінській системі військових поселень був дивізійний штаб. 6 жовтня 1821 р. було прийнято положення «Образование дивизионного штаба поселенной дивизии», в якому визначався його склад і функції [19]. Згідно з ним, штаб поселеної дивізії зберігав в основному весь склад і структуру штабу звичайної дивізії, який визначався § 57 постанови для управління великої діючої армії. Але виходячи зі специфіки управління поселених підрозділів, в нього були введені нові посади: начальника робіт, старшого ад'ютанта, офіцера свити й. і. в. по квартирмейстерській частині, аудитора, бухгалтера і його помічника [20]. Основний принцип, закладений в основу структури штабу поселеної дивізії, можна визначити як можливість управління поселеною і діючою частинами в разі виступу останньої з округу поселення в похід. У разі виступу дивізійного командира в похід разом з діючими ескадронами командування в поселених ескадронах здійснював спеціально призначений на цей випадок генерал. В поселенні на час походу залишались тільки нововведені члени дивізійного штабу, а інші його члени виступали в похід разом з дивізійним командиром [21].

Управління штабу поселеної дивізії розподілялось на 3 частини: квартирмейстерську (очолював дивізійний квартирмейстер), чергування (очолювалось двома старшими ад'ютантами і обер-аудитором) та економічну (очолював начальник робіт). Дві перші частини виділялись у відповідності з правилами, які пропонувалися в установі для управління великою діючою армією, а третя визначалася поселенням військ [22]. У компетенції квартирмейстерської частини штабу поселеної дивізії були питання детального опису округів військового поселення, складання карт і планів округів, розробка маршрутів пересування військ та розподіл їх на зимові квартири. Вона ж проводила підготовчі роботи з прийому нових територій до складу поселених військ, тобто складання карт і описів економічних волостей та казенних селищ, які відходили до військових поселень, вибір зручних земель для округів поселення та остаточне визначення їх кордонів, підбір місць для полкових і ескадронних штабів, розчищення полів, лісів, осушення боліт, розподіл землі на ділянки. Чергування поділялось на три столи. Перший стіл займався питаннями проходження стройової служби в поселеній дивізії, складанням звітів про кількість солдатів і офіцерів, стройових коней та інше. Другий стіл відав питаннями розподілу стройових частин, складанням списків для жалування і продовольства людей, збирав відомості про стан у військових поселенців робочої та іншої худоби. Судовими справами в дивізії займався третій стіл. Економічна частина штабу розподілялась на два столи: один з них займався будівництвом в поселених округах під керівництвом начальника робіт, а в компетенції другого була вся економічна частина дивізії, яка знаходилась під наглядом бухгалтера [23].

Докладний опис предметів ведення кожного із столів дивізійного штабу складався в штабі окремого корпусу військових поселень і з затвердженням головного над військовими поселеннями начальника, розсилався для виконання в штаби дивізій. Дивізійний штаб також мав архів і друкарню. Їх діяльність здійснювалась під наглядом старшого ад'ютанта другого столу чергування, і вони завжди залишались у штаб-квартирі поселеної дивізії [24]. Асигнування на

утримання дивізійних штабів відпускалися за кошторисами на влаштування поселених військ.

Таким чином, штаб поселеної дивізії став універсальним органом, в якому передбачався чіткий розподіл функцій. Штаб поєднував управління як стройовою, так і господарською частинами поселень. Також одна частина штабу була розрахована на керівництво військами в бойових походах, а друга, залишаючись весь час на місці, займалась управлінням поселеними підрозділами. У складі Слобідсько-Українського військового поселення було два дивізійних штаби, тобто за кількістю поселених дивізій (2-ої уланської і 2-ої кірасирської).

З воцарінням імператора Миколи I почалася поступова ліквідація автономії військових поселень, яка існувала під час правління Олександра I. 30 квітня 1826 р. було видано рескрипт на ім'я О.А.Аракчєєва, яким «задовольнялось його прохання» про надання йому відпустки з виїздом за кордон на лікування, тобто фактично його було відправлено у відставку. Командування поселеними військами тимчасово доручалось генерал-майору П.А.Клейнміхелю, який був зобов'язаний «в справах важливих», що потребують «дозволу Головного над військовими поселеннями начальника..., відноситися» до начальника головного штабу й. і. в. І.І.Дибича [25]. З цього моменту почалося поступове підпорядкування військових поселень загальному армійському командуванню. У зв'язку з цим почалось реформування центральних органів управління. Однак місцеве управління (ескадронні комітети, комітети полкових управлінь) залишилось у колишньому вигляді.

На початок царювання імператора Миколи I склалися досить розгалужена мережа військових поселень і структура їхнього управління. Всі військові поселення кавалерії розподілялись на округи, і кожен округ отримував назву того полку, який в ньому розквартирувався. Два полкових округи складали поселену бригаду на чолі з бригадним командиром. У кавалерії дві бригади складали поселену дивізію, а дві дивізії об'єднувалися в склад поселеного корпусу. У рамках Слобідсько-Українських військових поселень 1829 р. 2-а уланська і 2-а кірасирська дивізії, які до цього складали загін військових поселень в Слобідсько-Українській губернії, були зведені в 2-й поселений кавалерійський корпус [26]. Штаб корпусу мав таку ж структуру, як і дивізійний, але з дещо більшим штатом [27]. Він також мав свій архів і друкарню.

У командира поселеного корпусу був ряд специфічних обов'язків. Він спостерігав за станом господарської частини у всьому поселеному корпусі і йому було надане право затверджувати контракти на поставку матеріалів та інших речей для будівництва на суму до 15000 руб. [28]. До обов'язків корпусного командира входило піклування про влаштування і благоустрій округів, а також він повинен був вживати заходи щодо усунення всіх непорядків та упущень. За порушення в ході влаштування поселених округів командир корпусу ніс особисту відповідальність. Щорічно він повинен був проводити інспекторські огляди округів військового поселення, які перебували під його началом. Під час такого огляду він повинен був оглядати селища кожного округу, поля, всі господарські заклади і казенні будівлі та повідомляти до штабу окремого корпусу військових поселень про стан справ на місцях. Корпусний командир особисто проводив «свідчення грошової казни», повинен був ревізувати справи комітету полкового управління і подавати звіти про стан фінансів в округах [29]. Щорічно він також подавав звіти про витрати з асигнованих на влаштування поселених округів коштів і матеріалів на будівництво. Тому дивізійні командири повинні були надавати йому щомісячні відомості про наявний стан грошових коштів по всіх округах. Отже, командир корпусу не мав змоги розпоряджатися фінансами на свій розсуд. Контроль з боку економічного комітету штабу окремого корпусу військових поселень не дозволяв також використовувати гроші не за призначенням.

Під час виступу поселеного корпусу в похід, корпусний командир разом з діючими ескадронами входив до складу діючої армії і залишав командування

округами спеціально призначеному генералу. Всі члени управління корпусного штабу по поселеній частині залишалися у поселенні при новому начальникові. Після повернення військ з походу діюче і поселене управління з'єднувались знову воедино і корпусний командир вступав знову «в повне розпорядження по всім частинам ввіреного йому корпусу».

Наказом від 30 квітня 1829 р. при військових поселеннях організовувалась рота топографів у складі 75 чоловік. У 2-й резервній поселеній кавалерійський корпус призначалось 13 топографів: чотири повинні були перебувати при корпусному штабі, а інші при дивізійних штабах та штабі артилерії цього корпусу [30]. Навесні 1831 р. було видано наказ про створення при головному штабі й. і. в. по військових поселеннях корпусу інженерів військових поселень [31]. Мета його створення полягала в тому, щоб постійно мати при військовому поселенні офіцерів для проведення робіт та спостереження за ремонтним утриманням будівель. Він формувався з офіцерів і генералів корпусів інженерного і шляхів сполучення, які були прикомандировані до військових поселень для будівельних робіт. Корпус складався з головного управління і трьох округів. Головне управління, до якого входили директор робіт, старші ад'ютанти першого відділу економічної частини, голова будівельного комітету в батальйонах військових кантоністів і його члени, перебувало при головному штабі й. і. в. по військовому поселенню. Другий округ корпусу інженерів вводився при 2-у резервному поселеному кавалерійському корпусі і до складу його входили корпусний інженер, два дивізійних та чотири бригадних інженери (всього 7 офіцерів) [32]. Офіцери корпусу інженерів тепер повністю відповідали за справи по проведенню будівельних робіт в округах військових поселень. В їх функції входило складання проектів і кошторисів, розробка загального розкладу про кількість робочих, майстрових і підвід, підготовка звітів про зведені будівлі.

Отже, всі ці зміни в системі управління військовими поселеннями вели до деякого збільшення штату корпусного і дивізійних штабів, що, безсумнівно, свідчило про збільшення виконуваних ними обов'язків та функцій. Також можна говорити і про прагнення вищого начальства добитися чіткішої дії середньої ланки апарату управління, тобто спостерігається прагнення удосконалювати управління військовими поселеннями.

З цією ж метою проводились зміни в системі управління поселених кавалерійських дивізій. Наказом від 21 березня 1832 р. управління поселеної частини було відділено від діючої і резервної на полковому і бригадному рівнях [33]. Тепер під час перебування полків в округах поселень полкові і бригадні командири були начальниками тільки над діючими і резервними ескадронами ввірених їм полків та бригад. Начальники ж дивізій і корпусів, як і раніше, зберігали свої повноваження над поселеною і діючою частинами. Тільки під час виступів полків у похід резервні ескадрони, які залишалися в округах, переходили в підпорядкування генерала, що призначався на цей час для управління поселеною частиною. Отже, на рівні поселених дивізій і корпусів їхні командири зберігали всю повноту влади в питаннях бойової підготовки діючих і резервних частин та господарського розвитку округів військового поселення. Чіткий розподіл влади і функцій по двох частинах управління поселених підрозділів відбувся тільки в самій нижній ланці системи військових поселень кавалерії (ескадрони, полки, бригади). І зв'язано це було з тими змінами, які відбулися раніше, тобто з реформою поселеної системи у 1826 - 1827 рр., коли почалося відділення поселеної частини від діючої.

1832 р. у зв'язку з початком реорганізації управління збройними силами, головний штаб по військовому поселенню та економічний комітет були включені до складу Військового міністерства під назвою «Временный департамент по военным поселениям» [34]. З реорганізацією центрального управління, значним змінам піддалось і управління резервної поселеної кавалерії. У цьому ж році була введена посада інспектора всієї поселеної кавалерії, на яку був призначений командир 3-ого резервного поселеного кавалерійського корпусу, генерал від

кавалерії, граф І.Й.Вітт. Інспектору поселеної кавалерії підпорядковувались війська 1-ого, 2-ого резервних та зведеного кавалерійських корпусів (нумерація корпусів змінилась: 2-й резервний поселений кавалерійський корпус став 1-м, а 3-й - 2-м), а також всі округи військових поселень кавалерії. Під його командуванням перебували також деякі резервні піхотні дивізії та артилерійські роти. Для оперативного управління всіма цими військами був створений штаб інспектора поселеної кавалерії, а йому самому була «надана влада корпусного командира Окремого корпусу в мирний час» [35].

Таким чином, можна констатувати, що формування апарату управління Слобідсько-Українського військового поселення відбувалося по мірі розвитку самої системи поселень та округів кавалерії. Організація місцевих органів управлінської системи йшла по висхідній і починалась вона з організації нижчої ланки, потім оформлялась середня ланка, і тільки після цього завершувалось створення вищих органів керівництва на рівні корпусу. З часом як і сама поселена система, так і апарат управління зазнали певних змін і піддалися реорганізації у відповідності з тими змінами, які вносились в організаційну структуру. В цілому система управління Слобідсько-Українського військового поселення була схожою з апаратом управління армійських корпусів і дивізій, але разом з тим вона була покликана вирішувати одночасно два завдання: здійснювати військову підготовку ескадронів та полків і виконувати всі функції господарського влаштування поселених округів. А звідси йшов і розподіл влади командирів поселених підрозділів, який зумовлював наявність двох частин в управлінні: діючої і поселеної.

Джерела та література:

1. Липовская Т.Д. Социально - экономическое и правовое положение военных поселен на Украине 1817-1857 гг. - Днепропетровск, 1982; Богданов Л.П. Военные поселения в России.- М., 1992; Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. - 1993. - № 2. - С. 35-44; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. - 1997. - № 2. - С. 34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. - М., 1997. - С. 175-182; Вона ж. Социальная организация военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. - 1997. - № 4. - С. 56-71; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. - М., 2001. - С. 559-595.
2. Блашков Ю.А. Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине XIX в. - Автореф. дисс... канд. ист. наук. - Минск, 1984; Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения 1817-1832 гг. (Административно-хозяйственная структура). - Автореф. дисс... канд. ист. наук. - М., 1989; Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. - 1989. - № 1. - С. 90-102;
3. Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. - 1989. - № 1. - С. 99.
4. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. - СПб., 1817. - Ч. I. - § 31. - С. 12.
5. Там само. - § 3, 5. - С. 2.
6. Там само. - § 4, 6. - С. 2-3.
7. Учреждение о военном поселении пехоты. - СПб., 1817. - Ч. III. - § 423. - С. 16-17.
8. Там само. - § 413. - С. 14
9. Там само. - § 418, 419. - С. 15.
10. Там само. - § 423. - С. 16-17.
11. Там само. - § 388. - С. 5.
12. Там само. - § 394. - С. 7.
13. Ячменихин К.М. Военные поселения в России (Административно-хозяйственная структура). - Дисс... докт. ист. наук. - М., 1993. - С. 144.
14. Карцов П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. - 1890. - № 2. - С. 166.
15. Учреждение... - Ч. III. - § 400, 411. - С. 9, 13.
16. Учреждение... - Ч. III. - § 468; Карцов П. Назв. праця. - С. 167.
17. Карцов П. Назв. праця. - С. 167-168.
18. Учреждение... - Ч. III. - § 501. - С. 46-47.
19. Полное Собрание Законов Российской империи (далі - ПСЗ). - Т. XXXVII. - № 28770. -

- С. 867-871; Російський державний воєнно-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. 405. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 589-605.
20. ПСЗ. - Т. XXXVII. - № 28770. - § 1-2. - С. 867.
 21. Там само. - § 8-14. - С. 867-868.
 22. Там само. - § 4-5. - С. 867.
 23. Там само. - § 15-25. - С. 868-869.
 24. Там само. - § 26-27. - С. 869.
 25. Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816-1831 годах // История СССР. - 1989. - № 1. - С. 102.
 26. ПСЗ. 2-е Собрание. - Т. IV. - № 3156. - С. 648-649.
 27. Там само. - Т. III. - № 1705. - С. 23-26; Т. IV. - № 2604. - С. 30-31, № 3156. - С. 648-649.
 28. РДВІА. - Ф. 405. - Оп. 2. - Спр. 1753. - Арк. 86-86 зв.
 29. Учреждение... - Ч. III. - § 508-509. - С. 51-52.
 30. РДВІА. - Ф. 405. - Оп. 2. - Спр. 1753. - Арк. 45-46 зв.
 31. Там само. - Спр. 2221. - Арк. 58-59.
 32. Там само. - Арк. 58 зв.
 33. ПСЗ. 2-е Собрание. - Т. VII. - № 5241. - С. 147.
 34. Ячменіхін К.М. Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х - у 30-х рр. XIX ст. // Україна і Росія в панорамі століть. - Чернігів, 1998. - С. 17.
 35. Він же. Военные поселения в России (Административно-хозяйственная структура). - Дисс... докт. ист. наук. - М., 1993. - С. 166.
-

Євген Населевець

АНАРХО-МАХНОВСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ЧЕРНІГВЦІНІ У 1919-1921 рр.

Анархо-махновське повстанство зародилося у 1918 році і розвивалося протягом наступних років як закономірна і здебільшого стихійна реакція українського селянства на утиски з боку змінюючих один одного режимів (Гетьманату, денікінців та більшовиків). Ідеологія цього руху не вирізняється сталістю та глибинністю, і вплив ідей анархізму на нього не був вирішальним. Провідну роль тут відігравали бунтарські настрої селян, що мали про анархізм дуже спрощене уявлення. Ватажки повстанських загонів висували прості та влучні гасла та ідеї, які знаходили палкий відгук у душах повстанців: «Бий білих, поки не почервоніють, бий червоних, поки не побіліють!», «Геть білогвардійську сволоту!», «Геть більшовицьких комісарів!». Подібними гаслами переповнені прокламації, що розповсюджувалися повстанськими загонами на Чернігівщині: «Крах центрам! Долей комиссаров, снимающих с нас заживо шкуру, но укrywавшихся ложным освобождением! Долей людских пиявок, сосавших кровь из тяжких ран! Да здравствует грядущий свет нового будущего!»¹

Поширювались і розлогіші прокламації, де пояснювалася хибність більшовицької політики та висвітлювалася мета боротьби анархістів: «Товарищи! Мы подходим ко второму вечному рабству, тому неслыханному, но исторически стихийному. Мы думали, что власть Советская одна только во всей территории власть свободы, как-то неприкосновенность личности граждан. Но получилась роковая ошибка: как власть, то человек раб. Товарищи, подумайте хорошенько, насколько вы жалкие рабы, как по вас катаются и одеваются в ваши шкуры, которые от тяжелой работы у вас слезли с плеч. Но наши паразиты забрали у нас последний кусок хлеба, убивают вас непосильной работой, и между тем устраивают на все это свои удовольствия, разве это возможно терпеть такие унижения человечества... Помните знаменитые слова гения-анархиста Бакунина, что всякая власть есть насилие, как власть, то человек раб. Для осуществления всего этого организуйтесь в партизанские отряды ибо наши вампиры без боя не уступят своих привилегий и никогда не согласятся дать полную независимость, чтобы каждый

человек мог себя чувствовать свободным гражданином, а не покорным рабом. Побольше энтузиазма и энергии - и центры пойдут по течению слез, лившихся у угнетенных и голодавших крестьян. Долой центры, проводившие гнет и порабощение! Да здравствует анархизм, дающий полную власть властвовать каждому человеку самим над собой! Да здравствуют великие вожди анархизма!»²

Попри несприйняття більшовизму махновці позитивно ставилися до рад як виборчих органів місцевого самоврядування, що мали б складатися з представників різних партій та громадських організацій. Одним з найпоширеніших гасел махновців було: «За вільний радянський устрій». Роль збройних сил, на їхню думку, мали виконувати озброєні селянські дружини. Взагалі уявлення махновців про державний устрій здебільшого характеризувалися безсистемністю і непослідовністю. Показовою в цьому сенсі була пропозиція самоорганізуватися, зроблена Нестором Махном населенню Катеринослава після відбиття міста у денікінців у 1919 році: «Ми - військово командування, наша справа - бити кадетів, а цивільну владу, якщо без влади обійтися не можете, створіть собі самі».³

Розглянемо діяльність найвідоміших повстанських загонів «анархо-махновського» кшталту, що діяли на Чернігівщині.

У Глухівському, Кролевецькому та Конотопському повітах Чернігівської губернії діяла значна кількість партизанських загонів. Протягом 1919-1921 рр. існувала так звана Глухівська повстанська республіка. Історія повстанства у цьому регіоні починається у 1918 році як опір селян політиці гетьмана Скоропадського та його німецьких союзників. На чолі партизанів стояв Федір Шуба, який після встановлення радянської влади на початку 1919 року був призначений військовим керівником Тулиголівської волості Глухівського повіту. Перебуваючи на цій посаді, він завдав чимало шкоди партизанству, силою мобілізуючи селян до Червоної Армії і переслідуючи дезертирів. Своїми непослідовними діями він зажив собі скандальної слави: то він ганяв комісарів у Кролеві, то сам «комісарів» у волості і виконував розпорядження центру.

Під натиском Денікіна частини Червоної Армії почали відступати через Глухівщину, вдаючись до реквізицій і грабунків. У відповідь на це партизанські загоны почали нападати на окремі частини, роззброювати їх та захоплювати обози. Цей повстанський рух проти волі самих партизанів більшовики назвали «шубівщиною», а Федора Шубу - отаманом повстанців, в той час як сам він служив у них військовим керівником.⁴

З приходом денікінців частина партизанів перейшла до них, але більшість виступила проти і розпочала бойові дії. У цей час з фронту повернувся брат Федора Шуби - Василь, який спочатку воював у Махна, а потім перейшов на бік більшовиків.⁵ Він вирішив використати місцевих партизанів і ім'я свого брата у власних інтересах. Як зазначається у повстанській прокламації «Казка про Шубу»: «Партизани Глухівського повіту, котрі нічого не знали про Василя Шубу, боролися з Денікіним, а Василь Шуба всю цю боротьбу, намагаючись вислужитись перед більшовиками, представляв «боротьбою Шубинців», казав, що це він організував всі ці партизанські загоны та командує ними у цій боротьбі. Партизани багатьох сіл мали свій партизанський штаб, якому вони довіряли більше, ніж тому самозваному оперативному штабу, на чолі якого стояв Василь Шуба і де зібралися такі особи, як Афанасенко, Лінцов, Львов, Хилобок, Тимарев та ін.»⁶.

Василь Шуба закликав партизанів перейти на бік більшовиків і обіцяв забезпечити їх зброєю та всім необхідним. Під час наступу Червоної Армії повстанці разом з більшовиками гнали денікінців до Путивля, але потім повернули назад з огляду на те, що червоноармійці не дотримали обіцянки: не дали ні кулеметів, ні набоїв, гармату прислали на один день, а потім забрали назад.⁷ За більшовиками пішла невелика кількість бійців на чолі з Василем Шубою, а решта - дві тисячі озброєних партизанів, серед яких і Федір Шуба, - повернулася додому.

У цей час інші провідні діячі глухівського повстанства - колишній член земської управи м.Глухова Маслов та колишній прапорщик Добровольчої Армії Юрченко -

почали агітувати партизанів виступити проти більшовиків. У результаті Федір Шуба і ті, хто відмовився воювати проти червоних, були оголошені зрадниками.⁸

Політичним проводом глухівських повстанців стає група партизанів-безвладників. Найбільшою їхньою опорою були Тулиголівська, Ярославська, Локоцька, Есманська і Холопківська волості. Центром Глухівської повстанської республіки було село Ярославець. Тут розташовувались штаб та друкарня, видавалася газета «Вольная деревня» та друкувалися прокламації, що поширювалися по всій території партизанських дій і були спрямовані проти комісарів, комуністів (яких називали «хамуністами») та пропагували анархізм.⁹ Ось одна з них: «Будьте готовы! Приближается грозное время. Враги народной революции не спят и готовят полчища наёмников, тюрьмы и расстрелы для повстанцев-крестьян, желающих строить свою жизнь на вольных началах.

Хаммунистическая партия, захватившая руками рабочих и крестьян власть, стремится упрочить своё господство над трудовым народом, для этого она штыками наёмников подавляет свободное проявление его воли, держит его сынов в Николаевских тюрьмах, на которых развевается красное знамя, некогда знамя свободы, и всеми силами старается не допустить того, чтобы народ, проливавший свою кровь за революцию, имел в своих руках оружие.

Эта рабоче-крестьянская власть, расхитившая народные богатства и сделавшая всех трудящихся батраками своего хаммунистического государства, боится вооруженного народа, ибо страшны для всех угнетателей вооруженные рабы, восставшие против рабства в золотых цепях. Советская власть подготавливает вооруженный поход против вольного народа Украины, стремится уничтожить повстанчество, т.е. разоружить крестьян и рабочих и посадить им на шею комиссаров, которые будут распоряжаться жизнью и трудом трудящихся.

Близится час этой новой борьбы. Хаммунисты-государственники готовятся к ней и ждут только удобного момента, чтобы напасть на повстанцев-крестьян.

Будьте же и вы, партизаны, готовы к этой борьбе с произволом рабоче-крестьянской власти, желающей насадить комиссарский коммунизм.

Долой поработителей народа!

Долой людей, желающих властвовать над трудящимися!

Долой борьбу партий за власть!

Да здравствует вольная федерация (союз) вольных деревень и городов!

Да здравствует революция и революционное повстанчество!

Группа партизан-безвластников!»¹⁰

Населення Глухівського повіту почало створювати органи самоуправління, сільські та волосні ради та чинити опір радянській владі. У Тулиголівській волості селяни не визнали ревком і створили автономний виконком, до складу якого входило сім чоловік на чолі з Тимаревським. Цей виконком мав тісний зв'язок з партизанами і займав антирадянську позицію.¹¹ На зібранні жителів с. Воргол Ярославецької волості ухвалено «не ухилятися від підпорядкування радянській владі настільки, наскільки буде можливо. До грабунків і насилля не припускатися». У с. Литвиновичі тієї ж волості вирішили «вимоги, що надходять у волосний виконком, пересилати у сільський виконком, котрий сам вирішить можливість його виконання».¹²

У своїх звітах радянські працівники зазначали, що у села Глухівської волості вийхати нікому не вдалося, оскільки їхати туди означає їхати на вірну смерть.¹³ У низці сіл, куди приїхали інструктори для організації влади на місцях, на збори ніхто не з'явився попри всі заходи інформування населення. Найбільше невдоволення серед селян викликала узурпація влади комуністами та їхня продовольча політика.¹⁴ 13 грудня 1919 року у с.Ярославець відбувся з'їзд селян і робітників Глухівського повіту, де була прийнята резолюція з детальним викладенням політичної платформи місцевого повстанства: «По питанню про поточне політичне і національне питання постановили:

1. Не визнавати ніякої політичної партії за можновладну.

2. Ми, уродженці України, вимагаємо повної автономії як Україні, так і іншим народам, створити федерацію вільних народів на чолі з федеральним урядом, що має складатися з представників всіх національностей, пропорційно кількості населення.

3. Ми, селяни, вимагаємо, щоб влада була цілком передана радам, а не партії комуністів чи якій-небудь іншій, щоб до рад входили дійсно представники робітників, селян і трудової інтелігенції.

4. Ми, селяни, вимагаємо повних політичних прав для селян, робітників, трудової інтелігенції, а також вимагаємо передачі всієї влади цим трьома категоріям трудящих.

Порядок виборів ми визнаємо наступний:

1. Повітовий з'їзд обирає в повіті, він же обирає і в центр, і у різні органи: у федеральний уряд, як Всеросійський так і Всесвітній, обирають Центрову Раду, кожен свої районні одиниці.

2. Ми, селяни, крім виборної ради, вимагаємо створення виборчого контролюючого органу з представників селян, робітників, трудової інтелігенції для контролю і суду над урядовими органами, і такий контроль іменувати Радою Старійшин. Ми, селяни, не бажаємо загарбництва і насилля щодо інших народів, регулярної армії не визнаємо, а лише озброєний народ.

3. З питання організації рад на місцях з'їздам була винесена наступна резолюція: всюди на місцях, як-то в селах, волостях і повітах і в центрі мають бути обрані ради рівним прямим таємним голосуванням всього трудового населення. Органи влади мають обиратися, всі громадяни повинні мати право відкликати, переобирати і контролювати своїх представників у радах.

4. З питання про організацію районної ради була винесена наступна резолюція: постановили обрати районну раду у кількості 5 чоловік, більшістю голосів було обрано: Маслова, Криушенка, Даденка, Ігнатенка (прізвище останнього невідоме).

Питання господарче і земельне. Заслухавши низку ораторів, прийшли до наступного висновку: всі землі мають бути передані на користь трудящих методом зрівняльного наділення безземельних і малоземельних селян за рахунок економічних земель, а також заможного селянства.

Для правильного наділення землею організувати сільські, волосні, районні або повітові земельні комісії, які мають негайно приступити до обліку землі, природних угідь і житла всього населення.

Організаційне питання. В селах мають бути організовані селянські бойові дружини, до яких би входили люди чесні, дружини мають обирати зі свого середовища командира загону і писаря, а для координації по одному чоловіку від дружини до ради бойових дружин.

Голова з'їзду: Шевченко.

Товариш голови: Воловик.

Секретарі: Дубинко і Козинцев». ¹⁵

Наприкінці 1919 року у Конотопі розмістився штаб 12-ої армії. Командування армії висунуло партизанам пропозицію: визнати армійського представника Бебитова командиром усіх партизанських загонів. 22-23 грудня 1919 р. у с.Ярославець відбувся з'їзд 56 селянських бойових дружин під головуванням Криушенка за участю 250 делегатів, де було вирішено кандидатуру Бебитова відхилити і призначенців з центру не приймати. ¹⁶

27 грудня 1919 року у Конотопі відбулася об'єднана нарада членів Кролевецького ревкому з представництвом Конотопського повітового ревкому і уповноваженим 12-ої армії. На нараді ставилося єдине питання: розробка плану боротьби з анархо-партизанщиною у Кролевецькому, Конотопському, Глухівському і Путивльському повітах. Усі доповідачі зазначали, що місцевими силами немає змоги встановлювати в селах більшовицьку владу (лише навколо Кролевця кількість партизанів оцінювалася у п'ять тисяч бійців). ¹⁷ Було

одногослосно ухвалено: доручити представнику командування Бебитову виділити 2500 червоноармійців, підрозділ кавалерії з 200 шабель та гармати для боротьби з повстанством.

Командування 12-ої армії направило у повіті 7-у дивізію, яка на початку 1920 року провела каральну експедицію. Друга значна операція розпочалася 25 червня 1920 року. Загін курсантів навчальної школи 1-ого радянського запасного полку під командуванням Азарова був направлений на боротьбу з повстанством у Кролевецькому та Глухівському повітах. У районі сіл Дубовичі та Ярославець Глухівського повіту партизани зазнали поразки, були захоплені їхній обоз, штаб та майно. У бюлетені політвідділу 12-ої армії повідомлялося: «У Кролевецькому та Глухівському повітах відновлена тверда зразкова радянська влада..., 25 червня цього року вдалося з корінням вирвати бандитизм на території повітів...».¹⁸

Але до встановлення «твердої і зразкової» радянської влади у зазначених повітах було ще далеко. Партизанські загони продовжували активно діяти. У звітах про політичний стан у Глухівському повіті за січень 1921 р. повідомляється: «Бандитизм розвинутий у широкому масштабі, захоплюються села, розганяються виконкоми, ради».¹⁹ Це підтверджується наступними фактами з цього ж таки звіту:

5 січня с.Есмань було захоплене повстанцями, обеззброєно декілька червоноармійців. Мобілізація в селі не відбувається.²⁰

10 січня невідомі повстанці напали на Уланівський волвиконком, знищили печатки та документи, внаслідок чого він перестав функціонувати.²¹

11 січня розігнані сільвиконком і сільрада, вбитий десятник у Чорнотичах Тулиголівської волості. Загін Маслова та Артамонова роз'їжджає відкрито з одного села до іншого.²²

12 січня о 7-ій вечора 9 невідомих, озброєних гвинтівками, зайшли у сільвиконком іншого села Тулиголівської волості, заарештували голову, забрали печатку і документи.²³

28 січня о 3-ій годині дня в с.Слоут Глухівської волості приїхав загін з 20-ти чоловік, роззброїв міліціонерів і виїхав у с.Березу. А о 5-й годині через це село проїхав загін Маслова і Артамонова у кількості 50 чоловік, озброєний револьверами, бомбами, гвинтівками і кулеметами.²⁴

30 січня в с.Землянка Тулиголівської волості знаходився загін повстанців у кількості 200 чоловіків.²⁵

На початку 1921 року найактивніший рух спостерігався у Тулиголівській, Ярославецькій, Уланівській, Есманській волостях. Штаби повстанців знаходилися у містечку Дубовичі, хуторі Гутка, селах Каплиця, Ярославець та Суходіл. На чолі партизанів у цей час були Артамонов, Маслов, Яценко, Київський, Федько Тарас, Сергій Печений, Тидень та інші.²⁶

Припинення існування Глухівської повстанської республіки збіглося із загальною кризою повстанського руху у 1921 році. У цей час активізувала боротьбу з глухівськими партизанами Губчека на чолі з Біксоном. Для розвідки було залучено 68 місцевих селян, які мали зібрати відомості про розташування повстанських загонів та відносини між ними.²⁷

14 жовтня 1921 року у Глухів прийшли Артамонов, Бойко, Федченко, Сердюк і Фесенко та добровільно склали зброю.²⁸ Так само вчинив Тидень і Київський. Загони, що не захотіли припинити боротьбу, були розбиті.

У 1919-1920 рр. на території Дмитрівської волості Новгород-Сіверського повіту діяв загін отамана Гриви, штаб якого знаходився в селі Олтар.²⁹ Чисельність загону невідома.

Про цей загін маємо лише таку інформацію. У грудні 1919 року старший міліціонер Дмитрівської волості Василь Гончаров прибув у відрядження до с.Олтар, де зустрівся з секретарем місцевого комнезаму. Останній доповів, що в селі діє загін анархістів на чолі з Гривою. Не встигли вони закінчити розмову, як у хату зайшов сам Грива з п'ятьма чоловіками і роззброїв міліціонерів. З'ясувалося, що комнезам у селі розпушений, вся документація спалена, а замість нього

створений штаб повстанців, настрої серед селян антирадянській.³⁰ Подальша доля загону невідома.

У 1919-1921 рр. на півдні Чернігівської та півночі Полтавської губерній діяв загін Марусі Чорної. «Військо тітоньки Марусі» складалося з 300 піхотинців і 20 кавалеристів. На озброєнні було 4 кулемети. Одним з командирів загону був син священика Прилуцького повіту Тарасевич.³¹ Міські жителі переказують, що Маруся була дівчиною з дуже відчайдушною вдачею, з чорнявим волоссям та шрамом на щоці. Її загін тероризував радянських працівників, нищив органи радянської влади.

Так, вночі з 7 на 8 жовтня 1920 р. загін Марусі Чорної розібрав залізничне полотно за шість верст від Бобровиці у напрямку на Ніжин. Під укіс пішов поїзд з 9-а вагонами.³²

Ранком 15 жовтня загін рушив на с.Голубівка Прилуцького повіту, а звідти на Мамаївку та Линовицю. Його переслідували війська 65 стрілецького полку внутрішньої служби разом з пирятинською та прилуцькою міліцією. 17 жовтня коло станції Грабарівка загін Марусі прийняв бій з червоноармійцями і зазнав значних втрат: 23 вбитих і 48 поранених.³³ Подальша доля цього формування не з'ясована.

У 1921 році на території Сосницького повіту діяв загін отамана Рака. Вперше він згадується у протоколі засідання губернської військової наради по боротьбі з бандитизмом від 29 квітня 1921 року, на якій Губчека було доручено налагодити агентурну роботу по збиранню інформації про загін.³⁴

Активність загону значно зросла у грудні 1921 року. На баских конях у зимовій упряжі з вишитим чорним прапором анархістів, озброєний кулеметами, гвинтівками і гранатами, загін швидко пересувався з одного населеного пункту до іншого, знищував радянських працівників та громив органи влади. Маючи тісний зв'язок з місцевим селянством, загін Рака легко уникав сутичок з більшовицькими загонами. Після з'єднання з загонами Медведєва чисельність його була 70 чоловік.³⁵

Під загрозою нападу партизанів опинилася Корюківка: повстанці вже активно діяли у навколишніх селах. Весь більшовицький актив був приведений у бойову готовність, встановлене цілодобове чергування.

У цей час у Корюківській волості з'явився кавалерійський загін, очолюваний Олександром Гарнієром - колишнім моряком есмінця «Рязищий». Цей загін раніше уже переслідував повстанців Рака і мав з ним сутички. 31 грудня загін Гарнієра рушив до с.Бреч, розташованого неподалік Сосниці, яке в цей час перебувало у руках повстанців. Сюди підійшов також загін корюківських комуністів і комсомольців. Бій зав'язався на території села, але під натиском кавалеристів Гарнієра партизани відійшли на околицю села з пересіченою місцевістю на узліссі, де зайняли зручну позицію.

Сам отаман з добре захищеного місця шквальним вогнем кулемета стримував більшовицьку кавалерію. Один з комсомольців, зайшовши з тилу, кинув гранату. Отаман Рак був вбитий, а кулеметний вогонь зупинений. Кавалерія більшовиків пішла в атаку. У розпалі бою загинув Гарнієр та двоє заступників Рака - Медведєв та Голубєв.³⁶ Повстанці почали відступати у бік Сосниці. За іншими даними, Медведєв залишився живий і очолив загін.³⁷ Втрати повстанців становили 11 чоловік. Червоноармійців вбито трое, стільки ж поранено.³⁸

Значного розголосу набув рейд по Чернігівщині махновського загону під командуванням Феодосія Щуся навесні 1921 року.

Незадовго до цього до Махна прибула делегація селян від декількох повітів Чернігівської губернії з проханням «завітати» до їхнього краю. Сам Махно рушив разом з групою Петренка у кількості 1500 шабель, що складалася з 2-ох полків, але на Полтавщині вони були затиснуті з усіх боків потужними більшовицькими частинами. Контратака махновців виявилася вдалою: противник був ущент розбитий, велика кількість червоноармійців потрапила у полон.

Через 2 дні атаки більшовицьких частин поновилися. Протягом цих виснажливих боїв махновці відбивали атаки червоноармійців, але 24 березня в одній з контратак Махно був поранений у стегно навиліт і впав з коня. Його поклали на кулеметну тачанку і почали відступ.

16 березня було прийняте рішення переформувати групи у підрозділи по 100-200 бійців і розіслати їх у різні райони для розгортання повстанського руху. З Махном лишився особливий полк з 200 бійців, на який того ж дня наскочила 9-та кавалерійська дивізія і протягом 13 годин 180 верст переслідувала його. 17 березня виснажених повстанців атакували свіжі кавалерійські частини, що переважали чисельно у 4-5 разів, і запеклий бій зав'язався за 40-50 сажень від тачанки, де лежав Махно. Врятуватися «батькові» вдалося лише завдяки п'яťом кулеметникам-смертникам, які добровільно стрибали з тачанок і кулеметним вогнем та бомбами зупиняли погоню.³⁹

У квітні 1921 року загону Щуся, що налічував 500-600 шабель і 90 -100 тачанок, вдалося пробитися на Чернігівщину.⁴⁰ За рахунок місцевих селян його кількість збільшилася до 1000 чоловік.⁴¹ Багато бійців було вдягнуто у червоноармійську форму, що вводило в оману супротивника. Бойовий шлях загону проліг по багатьох населених пунктах південних повітів Чернігівської губернії, де нищилися установи радянської влади, комуністи, комнезамівці. Мало не у кожному селі селяни передавали махновцям протоколи сільських зборів з резолюціями про повну підтримку їхніх дій.

Рейд супроводжувався безперервними боями з підрозділами Червоної Армії, міліції та чека. 25 квітня був захоплений Дубов'язівський цукровий завод, а пізніше і Парафіївський.

Губернською військовою нарадою був розроблений план протидії махновцям, яким передбачалося відстояти артилерійські склади у Ніжині і не допустити з'єднання загону Щуся з загonom отамана Галаки, що діяв у Городнянському повіті.⁴² Начальник губернської міліції запропонував начальнику ніжинської міліції Точоному виступити з загonom міліції на с.Дорогинку, зайнявши його до приходу махновців, використати гарні природні умови для влаштування засідки.⁴³ У Ніжині був оголошений воєнний стан. Усі комуністи і комсомольці були мобілізовані та озброєні. Сформований загін у складі близько 150 чоловік: ніжинської повітової міліції - 40 піших і 15 кінних, а також з продовольчої роти 90 червоноармійців - вихідців з Росії. Очолив його начальник повітової міліції Н.Точоний. Всі бійці загону були озброєні рушницями і гранатами, мали 2 ручних і 2 станкових кулемети.

29 квітня о четвертій годині ранку ніжинський загін підійшов до Дорогинки, але там їх чекав «сюрприз»: напередодні вночі махновці зайняли село, порубали міліціонерів, комнезамівців і членів сільради. Помітивши більшовицький загін, повстанці зосередились на краю села у кінному строю, заховавшись у перелісах та ярах, і, таким чином влаштувавши засідку, чекали моменту для атаки.⁴⁴

Напад махновців виявився для більшовиків несподіванкою, оскільки вони навіть не вислали розвідки. Спочатку повстанці відкрили вогонь, а потім стрімким галопом кинулися в атаку. У лавах противника почалася паніка, але шквальним вогнем їм вдалося відбити перший наступ. Більшовики вирішили зайняти кругову оборону і використати кулемети, але махновська кіннота вдарила з флангів, оточила ніжинський загін і розбила його вщент. З усього загону дивом вижили лише два бійці.⁴⁵ Тіла загиблих були поховані у братській могилі в Гоголівському парку м.Ніжина.

Ніжин опинився під загрозою нападу, у місті не було жодної військової частини. Згодом на лінію Бобровиця-Ніжин вийшов бронепоезд, почали підтягуватися червоноармійські частини. Маневреному загону 58-ого полку 7-ої Володимирської дивізії разом із загonom з 63 продармійців під командуванням Давидова вдалося вибити махновців із Дорогинки.⁴⁶

1 травня Щусь повів наступ з Козар на Носівку, але під натиском більшовицьких загонів, підтриманих бронепоездом, змушений був відступити. 3 травня відбувся

бій з частинами 546 полку під с.Лихачевим на межі Козелецького повіту, де повстанці зазнали значних втрат.⁴⁷ 4 травня відбувся бій біля Макіївки, а наступного дня біля Парафіївки.⁴⁸ Виснажені безперервними боями махновці рушили на Полтавщину для підтримки місцевого повстання, де невдовзі в одному з боїв Феодосій Щусь загинув.⁴⁹

Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині увібрав у себе всі сильні та слабкі сторони загальноукраїнського повстанського руху. Основними характеристиками цього руху, що спирався на селянські маси, були стихійність, відсутність чіткої політичної платформи та слабка координація дій між різними загонами, відсутність єдиного політичного проводу та локальність дій багатьох формувань. Вагомими причинами поразки руху опору були нерозвиненість політичної та національної свідомості тогочасного селянства, його розкол за майновою ознакою, репресії радянської влади. У чисельному відношенні повстанці значно поступалися більшовицьким збройним формуванням, що вони намагалися компенсувати раптовістю та маневреністю своїх дій. Непоганою розвідкою для партизанів були місцеві селяни, які до того ж підтримували їх матеріально.

Та попри всі недоліки «анархо-махновський» повстанський рух вписав яскраву, хоча поки що маловідому, сторінку в історію нашого краю.

Джерела та література:

- 1 Державний архів Чернігівської області (далі: ДАЧО). - Ф.Р - 1. - Оп. 4. - Спр. 6. - Арк. 77.
- 2 Там само.
- 3 Курган Р. Махновці в Катеринославе // Нестор Іванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. - К.: Дзвін, 1991. - С.
- 4 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 46.
- 5 Ісаков П. Програмні документи селянських партизанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні у 1919-1921 рр. // Сіверянський літопис. - 1999. - № 3. - С. 60.
- 6 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46.
- 7 Там само.
- 8 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 49.
- 9 Там само. - Арк. 44.
- 10 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 129.
- 11 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 44.
- 12 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 128.
- 13 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 56.
- 14 ДАЧО. - Ф.Р. - 2. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 56.
- 15 Там само. - Арк. 128.
- 16 Ісаков П. Вказана праця. - С. 59-60.
- 17 ДАЧО. - Ф.Р. - 16. - Оп. 4. - Спр. 41. - Арк. 5.
- 18 Сторожок М. 12-та Армія в боротьбі з бандитизмом // Нові горизонти (Короп). - 1968. - 27 лютого.
- 19 ДАЧО. - Ф.Р. - 16. - Оп. 4. - Спр. 41. - Арк. 5.
- 20 Там само.
- 21 Там само. - Арк. 4.
- 22 Там само. - Арк. 5.
- 23 Там само. - Арк. 7.
- 24 Там само. - Арк. 10.
- 25 Там само. - Арк. 14.
- 26 ДАЧО. - Ф.Р. - 16. - Оп. 1. - Спр. 836. - Арк. 8.
- 27 Быков К. Под черным знаменем их водела молодость в сабельный поход // Новые Черниговские ведомости. - 1995. - 17 ноября.
- 28 ДАЧО. - Ф.Р. - 16. - Оп. 14. - Спр. 41. - Арк. 28.
- 29 Ісаков П. Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині в період 1919-1923 рр. // Сіверянський літопис. - 1997. - № 3. - С. 11.
- 30 ДАЧО. - Ф.Р. - 442. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 56.
- 31 Боротьба за жовтень на Прилуччині. - Прилуки, 1927. - С. 246.
- 32 Знамя Советов (Чернигов). - 1920. - 12 октября.
- 33 Боротьба за жовтень на Прилуччині. - С. 247.
- 34 ДАЧО. - Ф.Р. - 15. - Оп. 1. - Спр. 248. - Арк. 1.
- 35 ДАЧО. - Ф.Р. - 15. - Оп. 4. - Спр. 8. - Арк. 10.
- 36 Сохненко М. В ім'я життя // Маяк (Сосниця). - 1987. - 13 жовтня.

- 37 ДАЧО. - Ф.Р. - 15. - Оп. 4. - Спр. 8. - Арк. 10.
38 Там само.
39 Махно Н. Письмо к другу // Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. - К.: Дзвін, 1991. - С. 112, 113.
40 Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. - К., 1970. - С. 146.
41 Быков К. Вказ. праця.
42 Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. - С. 147.
43 Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. - Чернігів, 1958. - С. 302.
44 Там само.
45 Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. - С. 147.
46 Там само. -С.148.
47 ДАЧО. - Ф.Р. - 183. - Оп. 1. - Спр. 77. - Арк. 14.
48 Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. - С. 148.
49 Махно Н. Письма к другу. - С. 114.

